

Зера Бекирова

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЬ ИЗЛЕРИНДЕН

Зера БЕКИРОВА БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЬ ИЗЛЕРИНДЕН

Зера Бекирова

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЬ ИЗЛЕРИНДЕН

ЗЕРА БЕКИРОВА

БЕКИР
ЧОБАН-ЗАДЕНИНЪ
ИЗЛЕРИНДЕН

Акъмесджит
2023

ББК 72.3 (0) -8
Б 42

*Китап иш адамы Исмет Аметовның маддий ярдымы
саесинде нешир этильди.*

Б42 Бекирова З.

Бекир Чобан-заденинъ излеринден – Акъмесджит.

ООО «Фирма «Салта «ЛТД».

2023. – 144 с. – Кырымтатар тилинде.

Кырымның Кырасувбазар шеэринде адий чобанның аиласинде дюньягъа кепил, илимге ильк адымларыны рушдие мектебинде аткъян Бекир Сыдкый Чобан-заде онъя фатиха берген Исмаил Гаспринский, Асан Сабрий Айвазов, Абдурешид Медиев, Джәфер Сейдамет Кырымэрниң ишини девам этти. Кырымтатар халкъы, кырымтатар тили ве эдебиятыны дюньягъа танытты, озю де Шаркъта бириндик олып профессор унваныны алды ве Түрк дюньясының эң мешур алимлеринден бири олды. Түрк тиллерининъ deerlik эписини мүкеммел бильген Бекир Чобан-заде яраткъян ильмий мектеплер бугунъде-бугунъ Азербайджан, Озыбекистан, Маджаристан, Тюрги ве Кырымда чалышмакъта. Китапта шу улькелеринъ корюмли алимлери Бекир Чобан-заденинъ ильмий ве эдебий мирасы хусусында фикирлеринен пайлашалар. Буның киби де китапта Азербайджан, Тюрги ве Кырым архивлеринден алынгъан ве эвель ич бир ерде басылмагъан фото, весикъалар дердж олуна.

ББК 72.3 (0) -8

Б42 Бекирова З.

По следам Бекира Чобан-заде – Акъмесджит.

ООО «Фирма «Салта «ЛТД».

2023. – 144 с. – на крымскотатарском языке.

Родившись в семье простого пастуха в Карасувбазаре, Бекир Сыдкий Чобан-заде, свои первые шаги в науку сделал в городской школе рушдие. Получив в юности благословение Исмаила Гаспринского, Асана Сабрий Айвазова, Абдурешида Медиева, Джәфера Сейдамета Кырымэра, он с достоинством продолжил их дело. Стал первым профессором на Востоке, одним из выдающихся учёных Турецкого мира. Созданные им научные школы в Азербайджане, Узбекистане, Венгрии, Турции и Крыму, по сей день продолжают свою деятельность. Своими мыслями о значении научного и литературного наследия Бекира Чобан-заде делятся видные учёные этих стран. Также в книге приводятся нигде ранее неопубликованные фото и документы из архивов Азербайджана, Турции и Крыма.

Б42

© Бекирова З., 2023

КИРИШ СЁЗ

Бекир Чобан-заде ана тилимде шиирлерини эшиттигим ильк ве омюрим бою энъ севген шаиримдир. «Ана тилимде» деп ургъулагъанымның себеби – мектепте, соңра университеттеге рус тилинде окъудыгъым ве сорғюнлик ерлеринде рус тилли окъув юртларының (асылында башкъа тиллерде де) программасында къырымтатар шаиринин шиирлери олабильмезлигидир. Бириңди жи эшиткен шиirim Чобан-заденинъ «Тувдым бир уйде»си эди. Эм шиир биз эвимизде къонушылгъан чөль шивесинде олып, сорғюнлик акъибетинде ич мектеп корымеген анамнен-бабам оны манъя дефаларджа окъутыр, динълер ве ағълар эдилер. Осьмюр эдим о заман, бу аджджы козъяшларның себебини соң аньладым. Йыллар кечип, Къырымгъа къайткъан ве Бекир Чобан-заденинъ ады юртунда халкъынен берабер гъайрыдан тикленильген соң бу улу зат акъкъында нешир этильген китап, макъалелерни къыдырыдым, окъудым ве окъумакътам. Амма, ойле бир кунь келир де, Бекир Чобан-заденинъ излерини къыдырып Азербайджан, Тюркие, Маджаристангъа ве юртума къайткъанымдан отуз йыл кечкен соң илле шу макъсаднен Озыбекистангъа бараджагъым, онларнен нуфузлы алимлернен корюшеджегим, весикъалы фильм ичюн сценарий, ишбу китапны язаджагъым деген бахтны акылыма биле кетирмедим. Бу иш меним ичюн эм бордж, эм шереф ве эм де буюктен-буюк месулиеттир.

Бойле бир иште манъя ярдымджы олгъан инсанлар – фильм чыкъармакъ ве китап язмакъ гъаеме эр тарафлы къолтуткъан, Азербайджанда эпси субетлеримни тешкиль эткен, къыйметли тевсиелири иле дайма къолтуткъан Азербайджан Миллий Илимлер Академиясы эдебий алякъалар болюгининъ мудири, филология илимлери докторы, профессор Алмаз Ульви Бунятова, Азербайджан Миллий Илимлер Академиясынынъ Президенти, илим докторы, профессор Иса Хабиббейли, Азербайджан Республикасы Миллий Архив идаресининъ реиси, профессор Аскер Расуловгъа, Азербайджан республикасы девлет Эдебият ве санат архивининъ реиси Конъюль Насибли, Азербайджан Республикасы девлет кино-фото весикъалар архивининъ хадимлерине, Азербайджан ве Маджаристан сеферимизге малиевий ярдым косътерген, эр тарафлы къолтуткъан «Бекир Чобан-заде Халкъара хайрие фонду»нынъ тэсисчиси Ресуль Велиляевге, Исмаил Гаспринский адына къырымтатар күтюпханесине, шахсен Лейля ханым Къадырова, меслеқдешим, языджы ве шайре Аида Эйвазлы, «Эмелъ» дергисининъ баш муаррири, Эмелъ вакъуфынынъ башы Зафер Къаратай, манъя дайма къальбини ве эвининъ къапыларыны кениш ачкъан, бабасы Исмаил Отарнынъ архивинде чалышмакъ, араштырмакъ имкянларыны теминлекен Бильге Отар, Истанбулда эр анги дестеклерде булунгъан Истанбул къырымтатар дернегининъ башкъаны Джелял Ичен, Анкара къырымтатар дернеклери генель меркезининъ башы Мукремин Шахин, Къырым Хабер Аджансы Анкара бюросынынъ башы Эсма Касар, Ташкенттеки «Авдет» къырымтатар медениет меркезининъ башы Эскендер Серлиевге, Гульнар Сейтваниевагъа, Ранетта Гъафаровагъа, аэроказса мудири Шевкет Биляловгъа буюк тешеккюрлер бильдирмекни борджум, деп саям.

Бир чокъ муреккеп меселелерни чезювде, къапалы архивлерден мальземелерни алмамызда пек буюк ярдымда булунгъан Украина Тыш ишлери назириниң биринджи муавини Эмине Джеппар ве Украинаның Азербайджандаки Эльчилигининъ хадими Олександр Дорофеевге исе айрыджа тешеккюр бильдирмек истейим!

Инглизджене рус тилине 20-ден зияде китапның, чин тилинден бир сыра кинофильмлерниң терджиманы, инглиз, чин, украин, рус, тюрк тиллерини мукеммель бильген, эм фильм, эм китап узеринде чалышувыма къолтуткъан Амет Кемалидиновның ярдымыны къайд этмесем олмаз!

«Ненкеджан» къадын клубымыз ёнетиджилери Зарема Хайрединова ве Эльмаз Бахшышның маневий къолтутувлаты, дайма янымда булунувларының эмиети, къыймети ольчусиздир.

Ве табиий ки, эки къанатым – Арзым ве Меметтинъ къолтутувыны эрь аньде сезем.

Сизлерсиз сеферлерим, китабым дюнья юзюни корымез эди!

«Меним языларым ич бир шей косътермесе, къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунь, ярын олип, джокъ болып кетеджек къырымтатарны, онынъ минлерини, къусурларыны, кедерлерини, къайгъыларыны бек яхши косътере: бир кунь келип тарих Къырымман огърашса, къырымтатар къырымтатарны къыдырса, меним языларым ортагъа чыгъяр. Эгер булай болмаса да зарары джокъ... Къырымтатарынынъ бу къадар байрагъы, шаны, топрагъы гъайып болды, барсын, меним де бир къач юкъусыз кещем, думанлы кедерли кунюм джойтулсын... Магъа бу сатырларны язгъандаки леззет, онъгъанлыкъ джетишир... Татар тили, ич кимсе айтмаса да, магъа кене буюк, кене темли, кене изъгио... Чюнки онда меним джигит халкъымнынъ бинълердже джыллыкъ къайгъылары, къайгъылы джигит сеси бар...

Будапешт, 1919, Къануни-эввель (декабрь) 25

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Mynbayev".

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЬ ИЗЛЕРИНДЕН

Бу сёзлерни 26 яшлы Бекир Чобан-заде Будапештте озюнинь «Къавал сеслери» эльязмасынынъ 7-нджи саифесинде язған. Ишбу сёзлер къальбининъ дерин кошесинден чыкъып, кягъыт узъре чекильген вакъыттан соң Дженабы Тарих азретлери нидже-нидже дефалар Къырым иле огърашты ве аля бугунь огърашып кельмекте. Затен Тарих Къырымыны ер юзүнде пейда олғанындан итибарен ич бир заман раат быракъмады. Шу дженнет топракъта шекилленген мазлум халкъыны, энъ эйи эвлятларыны да...

Чобан-заденинъ «къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунь, ярын олип, джокъ болып кетеджек» къырымтатарларгъа хитап этерек язған сёзлерини 1944 сенеси олюмге махкюм этильген халкы пек кеч, ярым асырлыкъ сюргөнликтен, Ватанына къайтып башлагъан соң окъуды. Дюньянынъ чешит улькелерине дагылып-сачылып кеткен къырымтатарлар янъыдан Юртунда топлашып, бири-бирини къыдырып башлагъан эдилер о 1990-нджы йылларда...

Дюньяджа мешур шаркъышынас, фольклоршынас, шивешынас, эдебиятшынас, тильшынас алим, къоджаман Тюрк дюньясы тиллери ве эдебиятларынынъ инкишафына салмакълы иссе къошкъан, 1926 сенеси Бакуда кечирильген Биринджи Тюркологик къурултайы тешкилдүчелеринден, түркний тиллерни янъы латин элифбесине кечирюв девлет комиссиясы азаларындан

бири, озю язгъаны киби «Совет шаркъында биринджи профессор», Баку девлет университетининъ профессоры, Фергъана педагогика институтында Озъбек тили ве эдебияты кафедрасыны ачкъан ве 1930-1935 йылларда мудирлигини япқын, Азербайджан Языджылар бирлигининъ азасы, шаир, языджы Бекир Ваап оғылу Чобан-заде дөгъгъанының 130 йыллыгъы арфесинде оның излерини ахтарып ёлгъа чыкътыкъ. Шуны мытлакъа къайд этмек зарур ки, бу ишни таа 1960-ларда башлагъан бир сыра тедкъикъатчылар, алимлер чалышты ве шулардан базыларының адларыны аньмакъ борджлум.

Бу ишни биринджилер сырасында башлагъан ве бутюн анълы аятыны Бекир Чобан-заденинъ архивини, асабалыгъыны дирем-дирем топлав, козь бебеги киби къорчалавгъа багъышлагъан, халкъкъа таныткъан Исмаил Отардыр. Исмаил Отар исе бу ишке озюнинъ ибаресинен айтаджакъ олсакъ «сиясий муршиди Джәфер Сейдамет Къырымэрниң төвсиеси иле» бельсенген.

Бу ишке энъ салмақълы иссени Совет режимиининъ энъ серт девирлеринде, къырымтатарларгъа сюргүнлик ерлеринде дегиль Бекир Чобан-заденинъ адыны, атта озъ миллетининъ адыны биле сёйлемек къатиен ясакъ олгъанда Озъбекистанда языджы Сафтер Нагаев къошты. Бекир Чобан-заденинъ излерини къыдырып Сафтер Нагаев пек чокъ ерлерде булунды, алимни аятта экенде таныгъан-бильгенлер, оның акъкъында айтабиледжек юзълернен инсанларнен корюшти, Газета ве журналларда онларнен макъалелер язды. Бу иши ичюн языджылар бирлигинден къувулды, серт тенкъид ве тазыйыкъларгъа огъратылды.

Бекир Чобан-заде 1958 сенеси ресмен реабилитация этильгенине, сучу олмагъаны тасдикъланып, акъланылгъанына бакъмадан Азербайджанда адыны сес чыкъарып сёйлемек аля даа телюкели олгъан бир девирде 1962 йылында Адиль Маммед оғылы Бабаев озъ тедкъикъатыны башлады. Бинъ бир

мешакъатлар эсабына весикъалар, мальземелер тапып язған диссертациясыны йылларнен көрчалап оламады, Москвагъа кетмеге меджбур олды. Монографиясыны исе диссертация көрчаланғындан йигирми йыл сонъра нешир этмеге наиль олды. Бутюн аньлы омюрини Бекир Чобан-заденинъ ильмий мирасыны огренювге багышшлагъан 85 яшлы Адиль муаллим бу ишни аля даа девам этмекте.

Бекир Чобан-заденинъ такъикъат ишинен бириндилер сырасында таныш олған белли түркшынаслар Федор Дмитриевич Ашнин ве Владимир Михайлович Алпатов бир сыра ильмий макъалелеринде алимнинъ яқыланувы, он ай девамында искеңдже этилюви ве ольдюрилюви акъкъында, Чобан-заденинъ түркология илимине къошкъан иссесини архив ве ресмий весикъаларға эсасланғыны алда косытердилер.

Бекир Чобан-заденинъ аяты ве фаалиети боюндан япылғын ильмий тедкъикъатлар арасында тарихчы, энциклопедиядьы алим, профессор Дмитрий Павлович Ўрсунынъ «Бекир Чобан-зәде, Аяты, тақъдири, девири» серлевалы китабы айрыджа ер тутмакъта. Дмитрий Павлович йыллар девамында эм девлет, эм хусусий архивлерде чалышып, бир фактны тапып, оны сонъра он керелер тешкерип, тенъештирип кирсеткендир китабына.

Кечкен девир зарфында Азербайджанда онларнен диссертациялар көрчаланды ве бугунъ де язылмақта. Озъбекистан ве Тюргиеде Бекир Чобан-зәде акъкъында онларнен китап дюнья юзюни корьди.

Кырым, Тюргие, Азербайджан, Озъбекистан ве Маджаристанда Бекир Чобан-заденинъ излерinden юрер экеним, онынъ чалышкъан, яшагъан, къатль этильген ерлерде булуныр экеним, иште о чалышмаларны девам эттирген киби олдым.

Бойле бакъкъанда арадан кечкен бир асыр ичинде Бекир Чобан-зәде акъкъында янъы бир шей сёйленирми, деген суаль

догъа. Чюнки, тек бир Азербайджанынъ озынъ акъкында юзълернен китаплар нешир этильди, Чобан-заденинъ кендисининъ эсерлерinden тертип этильген беш джылтлыкъ джыйынтыкъ дюньягъа танытылды, эр беш йылда онынъ ильмий фаалиетине багъышланып дюньяджа белли алимлер иштиракинде халкъара конференциялар отъкерильмекте. Сёйленир экен! Джевапсыз къалгъан даа чокъ суаллер, белли олмагъан фактлар бар, излери даа тапылмагъан эсерлери, эльязмалары ахтарылмакъта. Иште, буюк алимнинъ хаяты ве ильмий фаалиетине дайр таптыгъымыз ве ишбу китапта айдынлаттыгъымыз яныы малюматларнынъ файdasы олур, чезиледжек меселелерни бельгилемек зарур, деген ниетте бу ишни къол урдым.

Эльбетте биз хронологиягъа коре сеферимизни алим додъгъан Къарасувбазардан башлап, соңра Истанбул, андан Маджаристан, андан 1920-24 сенелери фаалиет эткен Къырымгъа къайтмакъ, ярымададан исе Азербайджангъа ёл алмакъ, 1929-35 йыллары пек сыкъ къатнагъан ве чалышкъан Озъбекистаннынъ Ташкент, Фергъана, Бухара, Самаркъанд шеэрлеринде булунмакъ ве омюрининъ соң йыллары кечкен Баку сокъакъларыны кезмек, Наргин адасында токъталып, азиз рухуна дуа окъумакъ керек эдик. Амма Аллахнынъ ирадесиле ильк адымларымны Азербайджанда аттым. Бекир Чобан-заде акъкында къыйметли малюматлар иле пайлашкъан нуфузлы алимлерден тартып Азербайджанда, Къырымда онынъ адыны ташыгъан сокъакъларда яшагъанындан гъурурлангъан сырадан бир сакинлернен субетлештик, бир сыра архив весикъалары ве яныы фоторесимлер саиби олдыкъ.

АЗЕРБАЙДЖАН

БАКУ

Профессор Адиль Бабаев:

**«XII асырда Махмуд Кашигъарлы тюрклер ичюн ким олса,
XX-нđжи асырда Бекир Чобан-заде айны шахыс олды.»**

Баку Девлет университетининъ оджасы, филология илимери докторы, Азербайджанда Бекир Чобан-заде акъкъында ильмий иш язғын, къорчалагъын, онларнен китаплар, юзълернен макъалелернинъ муэллифи Адиль Бабаев иле шахсен корюшмезден эвель, телефон вастасынен дефаларджа къонуштыкъ. Бизим субетимиз майыс 26 куню олды. Корюшюв кунюни там къайд этмемнинъ себеби – янъы такъвим боюнчада Бекир Чобан-заденинъ дөгъгъан куню яни майыс 15 майыс 26-гъа дөгъру келе. Адиль муаллим корюшувге элинде китапларынынъ соң нусхалары иле кельди ве китапларны садедже косътермек ичюн кетиргенини сёйлеп, багъышлап оламайджагъы ичюн узур сорады. Бираз тюшюнджеge далып, акъырын-акъырын икяесини башлады:

– Азербайджан тильшинастыгъы ве эдебиятшинастыгъы инкишафында, дигер илимлөр тарихында, эм де тек Азербайджан

дегиль де, Шаркъта, бильхасса Азербайджанда Бекир Вахаб оғылу Чобан-заде айрыджа ер тута.

О, 1924 йылды Бакугъа кельди. Оны ким давет этти? О заман янъы элифбеге кечюв меселеси ортагъа чыкъты, Я бу ишке ким реҳберлик япаджакъ? Бутюн тюрк тиллерини автоматик шекильде бир кереден латин элифбесине кечирмек мумкун дегиль ки! Фонетик уйгунсызлықъ оладжакъ. Шунынъ ичюн де эм грамер, эм фонетиканы, эм элифбе тарихыны бильген яхши бир алимни къыдырып башладылар. 4 кишиден, яни Самедагъа Агъамалы оғылы, Джалиль Мамедкъулизаде, Вели Хулуфлу, Сайд Халид Ходжаевлерден ибарет комиссия башта Самаркъандгъа кете, къыдыра, амма кимсени тапалмай. Соңра бир къач шеэрлерни доланып чыкъалар, кене тапалмайлар, Акъмесджитке барып чыкъалар, университетке барапар ве анда Бекир Чобан-заденен танышалар. Сөз сырасы, онынъ намзети шу университет ректорлыгъына косытерильген, амма Москва тасдикъламай. Бекир Чобан-заде бу 4 инсан бильгили алимни къыдыргъанларыны анълай, О, меселенинъ асылынен таныш олгъан соң дей ки: «Дигер республикалар, шеэрлер, тюрк тилли халкълар ичинде Баку биринджи ерде тура, Чюнки Баку асрийдир. Мен сизинъ теклифинъизни къабул этем!»

Бу, 1924 йылдынынъ апрель айы эди, 5 айдан соң сентябрьде о, Бакугъа келе, ве Азербайджанда бир кереден алты вазифеге тайин этиле. Яни – о, элифбе комиссиясынынъ реиси, Баку университетинде Азербайджан ве тюрк тиллери кафедрасынынъ мудири олды, Баку педагогика институтында, о заманда Азербайджан тарихыны огренюв боюнчук жемиет бар эди, о шу жемиетке де ёлбашчылыкъ япты.

Он учь йыл девамында яни 1924 сенесинден 1937 сенесине къадар о, тюркология илимине 15 китап, 256 ильмий иш багъышлады, Бойлеликнен бизим илимимиzinъ янъы ёнелиште темелини тикледи. О девирдеки Советлер акимиети табиий ки, буны бегенмеди.

Оны такип этип башладылар. Бунъа бакъмадан, о эр йылы Самаркъанд, Ташкент, Фергъана, Москва, Азербайджаннынъ шеэрлерине барып лекциялар окъуды.

Шивелер сёзлюгини тертип этмек ичюн Азербайджаннынъ районларына азербайджан тили шивелерини язып алув ишини япъян комиссияны ёллай. Бойлеликнен, о, азербайджан ильмий диалектологиясынынъ энъ биринджи векилидир. Эбет, ондан эвель бу ишнен огърашкъанлар олгъан. Амма толу манада ве джиддий шекильде Азербайджан тилининъ биринджи диалектологы Бекир Чобан-задедир.

Бунынъ киби де о, азербайджан тилинден дерс берюв методикасыны ишледи. Меселя, тахтада алма ресимини сыза ве студентлерден сорай: бу недир? Алма. Ёкъ, янълыш. Бу алманынъ ресимиدير. Бу яхши бир усул эди.

Бекир Чобан-заде азербайджан эдебиятыны 12-нджи асырдан тедкъикъ этип башлай. Ве онынъ бу саада энъ буюк хызмети – Китабы Деде Къоркъуд тилининъ тедкъикъидир. 1934 сенеси озюнинъ иш эсабатында: «мен Деде Къоркъутнынъ тили акъкъында ишимни тамамладым», деп яза. Амма, бильгенинъиз киби, бу ишни якътылар. Тюрк халкълары руснынъ Игори пейда олгъанындан эвель оларнынъ энди язысы, тили, язылы эдебияты олгъаныны бильмемели эдилер. Шу себептен де якътылар,

Бекир Чобан-заде республикамыз ичюн джиддий севиели кадрларны азырлады. Бизим Мамедагъя Ширалиев онынъ бирин-

джи аспиранты эди, Демирчизаде, Мухтар Хусейнзаде, Исмаил Эфендиев ве даа чокълары онынъ шегиртлеридир. Бу шегиртлер соңра азербайджан тили ве эдебиятынынъ тедкъикъатчылары олдылар.

О, тек тильшынас дегиль, о эм де тарихчы эди. 17 тиль биле эди. Тюрк тиллерниң эписини бильген. Озю бойле яза: мен кандидат минимумыны арапча къабул этем. Атта эрмени тилини де огремеге башлагъан. Бундан да гъайры, фарс тили, авропа тиллери, рус тилини мукеммель менимсеген.

Бекир Чобан-заде ойле бир пишкин алим эди ки, онынъ оғонде Лев Щерба киби алимлер озыларини нарахат сезгенлер. Бир мисаль кетирмек истейим: Тюркология къурултайында тюрк тиллерини огратюв методикасы меселеси котериле. Щерба чыкъыш япа, ондан соңра Чобан-заде чыкъышта булуна. Щерба деген ки, эгер мен Чобан-заденинъ бурада экенини бильсейдим, бу меселе боюнчада аслы да чыкъыш япмаз ве джаиль сыфатында олмаз эдим.

Къурултайда бойле бир фикир янъгырай: «Аркъадашлар, биз бутюн тюрк халкъларынынъ тиллери бири-биринен акъраба киби якъын олгъаныны исбат этмесек, бу насыл бир тюркология къурултайы олабилир ки?». Академик Самойлович, мен бир афтадан соң бу меселеде чыкъыш япмагъа азыр олурым, дей. Чобан-заде аркъадашлардан сорай: «Яврум, нейи къонушү-ёрсуз?». Онъа меселенинъ асылы анълатылгъанда, мен энди азырым, деген. Ве шу куню профессор Чобан-заде бу мевзуда чыкъышыны «Диван Лугъат ат Тюрк»тен башлай ве джеми тюрк халкъларынынъ тамыры бир олгъаныны делиллэрдеге эсасланаракъ исбат эте. Анджакъ, тюрк тиллерининъ садедже грамер фаркъы олып, тамыры бирдир, дей.

Мен Бекир Чобан-задени насыл тедкъикъ этип башладым, деп сорайсынъыз? Бу вакъиа 1961 сенеси юзь берди. Меним энъ севимли оджаларымдан бири, Бекир Чобан-заденинъ талебеси, азербайджан тилинен огърашкъан – Хады Мырза-заде бир кунь деди: «Сен билесинъми, ким биринджи олып бу меселенен огърашты? Бекир Чобан-заде!» Мен о вакъыт ильк дефа эшиттим бу исимни. Биз оджамнен берабер Баку университетининъ коридорында партком кабинети янындан кечип кете эдик. Мен оджамдан, не себептен бу вакъыткъа къадар Бекир Чобан-заде акъкъында язмагъаныны сорадым. О къапыгъа ишарет этерек, пармагъыны дудакъларына басты ве сесини къысып фысылдады: «Тccc! Мына сен язарсынъ. Язарсынъмы?». «Язарым!», дедим ве шу дақкъадан итибарен Бекир Чобан-задени севдим, насыл зор ве четин олмасын, мытлакъа бу алим акъкъында диссертация, китаплар язмакъ къаарарыны алдым.

1962 сенесинден итибарен, мына тамам 60 йылдыр ки меним ич бир кунюм Бекир Чобан-задесиз кечмегендир. Макъалелер, монографиялар, китаплар яздым.

Диссертациямнынъ мевзуусыны тасдикъламакъ пек зор олды. Манъа бир кереден: «Бу даа насыл бир шей? Олмаз!». Амма Бекир Чобан-заденинъ талбелери профессор Фейзуулла Гасымзаде ве Мухтар Хусейнзаде манъа къолтуттылар. Олар мени анълай эдилер, чюнки бабам советлер акимиети ичюн эляк олды. Мени оксюз къалдыргъан совет къурумы, совет укуюметинден нефret эте эдим. Иште, Азербайджанда базылары кесен-кес ясакъ деселер, дигерлери – яз, олур, дедилер. Не исе ниает Москва мевзумны тасдикълады. Мен ишимни башладым. Лякин мальземе тапмакъ пек зор олды. Къапалы фонdlардан тюркологик къуруттайынынъ стенография эсабатлары, Чобан-

заденинъ эльяzmаларыны алдым. Мен бу акъта кимсеге бильдирмедин, косътермедин, эр кестен гизледим. Ве аля бугуньге къадар мальземелер ве весикъаларны нереден алгъяннымны сёйлемейим,

1964 сенеси диссертациямны тамамладым ве къорчала-магъа азыр эдим. Азербайджанда алты бучукъ йыл мени къорчалавгъа якъын къоймадылар, чешит маниалар чектилер огюме. Бизим санки биринджи академигимиз Ширалиев: «Кимdir о чобан? О Чобан-заде дегиль де чобандыр. О, бир чобан эди, о кимdir ки, сен онынъ акъкъында диссертация язасынъ э?» Мен де онъа дедим ки: «Сиз онынъ хызметлерини бильмейсинъизми ёкъса? Я о сизинъ ильмий реберинъиз эди де!». Бойле сёзлерден соңъ даа зияде мания олды манъа. 1969 сенеси весикъаларымны топлап, Москвагъа кетмеге меджбур олдым. Тюркологлар Фёдор Дмитриевич Ашнин ве Владимир Михайлович Алпатовны тапып, оларгъа озъ ильмий ишимни косътердим. Эр кес бегенди. Эки куньдан соңъ мен семинардан кечтим. Оппонет оларакъ меним иле берабер Фёдор Дмитриевич Ашнин де кельди.

Диссертациямны къорчалайджакъ куню – 1969 сенеси июнь 29-да апансыздан гая ки экиндже оппонент пейда олды. Элинде къалын бир дефтернен кельди. Дефтер башындан соңунадже Бекир Чобан-задеге къаршы ве манъа къаршы языларнен толу эди. Итиразларындан бири шу эди ки, гая Бекир Чобан-заде къуршунланаджагъыны бильген ве асыл аксинкъиляпчы, мил-летчи сыфатыны гизлемек ичюн маxсус «Чобан-заде» сойадыны алгъан. Мен къорчалав процедуринден эвель ильмий эйетке Чобан-заденинъ шу сатырларыны хатырлаттым:

«Не мырза бар союмда, не айтувлы бай
Бабам бир чобан, анам Зайдабай».

Не исе къорчаладым диссертациямны!

Диссертация узеринде чалышыркеним ДТХ (Азербайджан Девлет Телюкесизлик Хызмети) архивинде чалышмақъ ичин изин алдым. Бутюн весикъяларыны көзден кечирдим. Ким соргъу япты, ким укюм чыкъарды. Ондан эвель бутюн махкеме процесслери 15 дақъкъа девам этсе, Бекир Чобан-задени 11.20-ден башлап 11.40-къа къадар динълегенлер. Махкеме 20 дақъкъа сорыген. О, ич бир сучта икърар олмады, ич бир шейни бойнуна алмады. Анджакъ укюм чокътан белли эди. Ве укюм махкеме куню ерине кетирильмели эди. Оны шеэрде аттылар ве сонъра Наргин адасына алып барып, Хазар деньизине быракътылар. Октябрь 12 куню къуршунланды

– *Я Адиль муаллим, эпси менбаларда октябрь 12-де махкеме олды, октябрь 13-те къуршунланды, деп языла да?* – сорайым Адиль Бабаевден.

– Ёкъ, оны шу геджеси аттылар! Меним элимде справка булунмакъта, онда лейтенант Шоболовның имzasы тура, укюм чыкъарылгъан куню ерине кетирильгени бильдириле.

Диссертация узеринде чалышкъанымда онынъ къарысы, Ругия ханымны ахтарып таптым. Къадынның сачлары баягъы чаларгъан. Ругия ханымның оғылу Гирей де бизде чалыша эди о вакъытта. 1937 йылды олар Ворошилов сокъагъындаки 3-нджи эвде яшагъанлар. Ругия ханымның тариф эткенине коре, Бекир Чобан-задени Кисловодскта якъалар экенлер, айны saatлерде Бакудаки квартирада тинтюв (обыск) кечирелер. Квартираның балконы алтына ЗИЛ юк машинасы келип янаша. Профессорның бутюн эльязмаларыны экинджи къатның балконындан шу машина когертесине аталар. Чобан-заденинъ такъикъат ишинде (следственное дело) бутюн бу эльязмаларның якъылгъаны

акъкъында справка бар. Эр шейни якъкъанлар. О заман тек Чобан-заденинъ дегиль, корюмли шахысларнынъ эписининъ китаплары-эльязмалары атешке быракъылды.

– Адиль муаллим, Бекир Чобан-заде Сизинъ ичюн кимдир? – сорайым алимден.

– Бекир Чобан-заде меним ичюн тюркологиягъа ёл ачкъан ильк алимдир. 11-нджи асырда Махмут Кашгъарлы бутюн тюрклер ичюн ким олса, Бекир Чобан-заде 20-нджи асыр тюркологиясы ичюн айны шахыс олды.

Онынъ бильмеген тюрк тили ёкъ эди, тюрк тиллернинъ эписини мукееммелъ билир, язар, лекциялар окъур эди. Онынъ тешкиль эттиги Тюркологик къурултайынынъ эмиети о дереджеде буюк ки, сёзлер иле тариф этмек кучтири. Меселя, къурултайда ильк дефа ойротларнынъ векили иширик этти. Бундан эвель ойрот деген тюрк миллети акъкъында ич кимсе ич бир шей бильмеген. Чюнки советлер акимиети пек чокъ тюрк миллетлерни руслаштырмагъа тырышып, оларгъа рус адларыны такъыштыргъан эди. Ады-сойады русча олгъан адамнынъ анги тюрк миллетине ве менсюплигини асылы аньламакъ зор эди. Илле шу къурултайда тюрклер бири-бирини таныды, бильдилер. Бири-бирини севдилер, керчектен агъа-къардаш олдылар. Самедагъа Агъамалы оғылы къурултайынынъ соң куню март 6-да кельген Николай Катановгъа¹ сёз бере, амма анджакъ ана тилинде ма-

1 Николай Гаврилович Тюнистеев-Катанов мешур тюркшынас Николай Федрович Катановнынъ джиенидир. 1908 сенеси оны эвлятлыкъя алып, сойадыны берген. Советлер акимиетининъ биринджи йылларында хакасларнынъ медений инкишафы ичон пек буюк хызметте булунгъан. 1934 сенеси Н. Г. Катанов «Сибиря тюрклерининъ бирлиги» аксинкиляпчы миллииети тешкилятынынъ азасы оларакъ якъалана, амма соңыра азат этиле. 1937 йылнынъ эким айында текرار якъалана ве Ватангъа хиянетлике сүчланып 1939 сенеси Минусинск шеэринде къуршуулана

руза япмасыны риджа эте. Хакас халкъынынъ векили Катанов къуруттайгъа бинълернен километрлик пек узакъ ве мешакъатлы ёлны кечип, пек кечикип келе. 1939 сенеси Николай Катанов да тюркчиликте сучланып, къуршунланды. Онынъ тақыкъат ишиндеки протоколда бойле сөзлер бар: «Оны тюрк халкъларынынъ бирлиги алгышлады». Затен, къуруттай делегатларындан пек аз адам, шу джумледен – Самедагъа Агъамалы оглы 1930 йылды октябрь айында ве Фархад Агъазаде 1931 сенесининъ январинде озы эджели иле вефат этип етиштирдилер. Къуруттайда иштирак эткенлернинъ deerlik эписи атылды. О замандаки ёлбашчы (мен бугунь де онынъ соядыны сёйлемеге къоркъам) Степан Емельяновгъа (*Азербайджан ССР Ички ишлер халкъ комиссары – 3.Б.*) бойле яза: «Эгер башкъя ич бир суч тапмасанъыз, тюркологик къуруттайында иштирак эткени ичюн, дерсинъиз».

О вакъытта Азербайджан Коммунист партиясынынъ биринджи кятиби эрмени Левон Исаевич Мирзоян эди. Тюркология къуруттайы меселесинде япаджакъ арекетлери боюнчада акъыл танышмакъ ичюн агъасы Анастас Микоянгъа мектюп яза. Микоян Сталинге мураджаат этмекни тевсие эте. Мирзоян Сталинге мураджаатта булунып, онынъ директивасыны беклегенлерини бильдире. Сталинден бойле джевап келе: «Тюркологик къуруттайы янъы элифбеге кечмек къарапарыны аламаз. Садедже янъы элифбени къабул этмек имкянларыны музакере этебилир.» Бунъа коре къуруттайда коммунист фракциясы тешкиль этиле, амма фракция гизлиден чалыша. Къуруттайда тюркология файдасына сеслендирильген эр бир теклиф, эр бир джумле ве я да эр бир сөз къайд этиле ве кечиктирильмедин аджеле суретте юкъарыгъа хабер этиле.

Бекир Чобан-заде акъкында монографиямны чокъ мешакъатлардан соңра нияет 1996 сенеси нешир этебильдим. Мен онынъ Азербайджан илимине къошкъан иссеси, хызметлери акъкында таа 1962 сенеси яздым ве сёйледим, амма 1982 йылъында нешир этильген «Азербайджан тильджилери» китабында биринджи олып М.Ширалиев косътерильтди. Чобан-заде акъкында садедже хызметлери бар эди, деп язсалар, Халид Саид Ходжаев ве дигер къуршунлангъан тюркологларнынъ ады аслы да анъылмады. Албуки, 1982 сенеси Советлер девлети бираз да олса инсансевер олып башлагъан эди, Сталин, Ленин девриндекиси киби вахший, йыртылды дегиль эди.

Азербайджан ДТХнинъ къапалы архивлеринде весикъалар иле чокъыллыкъ чалышмаларым нетиджеси оларакъ 1-нджи Тюркологик къурултайынынъ 90 йыллыгъына багышлап «Биринджи Тюркологик къурултайы ве Азербайджанда тюркология» китабымны яздым.

– Адиль муаллим, Сизинъдже Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиети, тюркология огюнде хызметлери то-лусынен огредильтими? – соң суалимни берем.

– Хайыр, онынъ фаалиетининъ даа ондан бири биле тедкъикъ этильмеди. Огренильмеси, ааратштырылмасы, айдынлатылмасы зарур олгъан даа чокъ шейлер бар. Ким бильсин, кимсе корымеген-бильмеген эльязмалары тапылтыр бир ерден, Даа янъы макъале ве китаплар язарым..., – джевап бере буюк умют иле 85 яшында алим Адиль Маммед огълы Бабаев.

Адиль муаллимнинъ эллерinden опип сагълыкълашам, тешеккоримни бильдирим. Адиль муаллим Баку Девлет университетининъ ильмий китапханесинде олгъан субетимизге кельгенде элинде кетирдиги ве «соң нусхасы къалды, берип оламам» деген къыйметли китапларынынъ эписини манъя эдие эте!

1-НДЖИ ТЮРКОЛОГИК КЪУРУЛТАЙЫ КЕЧИРИЛЬГЕН ИЛИМ САРАЙЫ

Китапларны чантама толдурып, Баку Девлет Университетинъ бинасындан айырылам ве Адиль мualлимнинъ Тюркологик къурултайы акътында айтқъан тесирли сёзлерinden соң шу къурултай кечкен Исмаилие сарайына таба ашыкъам.

Иште, къаршымда мухтешем Исмаилие – белли нефтчи миллионер, хайырсевер инсан Муса Нагыиевнинъ верем хасталыгъындан вефат эткен оғылу Исмаилнинъ хатырасына багышланып тикленген сарай. Бинанынъ узеринде имам Алининъ шу сёзлери язылгъан: «*Инсан анджакъ озь ишинен юкселир, истедигине наиль олур. Инсан дөгъгъанындан ольмесине къадар окъумалыдыр. Мусульманлар, хаятынъыз да сизинъле берабер оле, эвлятларынъызынъ яныы хаяткъа азырланъыз!*»

Ал-азырда Исмаилие сарайында Азербайджан Миллий Илимлер Академиясы ерлешмекте. Ве бу ерде Илимлер Академиясынынъ президенти Иса Хабибейли иле субетлешеджем. Иса мualлимни беклегеним арада заманны гъайып этмеден къурултай кечкен салонгъа котерилем. Бу басамакълар Бекир Чобан-заденинъ ве даа нидже-nidже тюрк зияллыларынынъ аякъ излерини хатырлайдыр. Мухтешем салоннынъ диварлары тильге кирсейди, бизге чокъ шейлерни анълатып эди. Сукюнет салон ичинде отурам, амма къулагъымда къурултай минберinden азербайджан, тюрк, къырымтатар, хакас, ойрот, къыргъыз, къазах, озъбек, татар, саха, башкъорт ве дигер тюрк тиллеринде янъгъырагъан марузалар, фикирлер эшитиле. Асырнынъ башында Азербайджан ойле бир мисли корюльмеген къоджаман

вазифени бойнуна алды! Тюркіе, Кырым, Алтай, Сибирь, Орта Асия, Казахистан ве чокътан-чокъ мемлекет ве улькелерге даркъалгъан Түрк дюнъясыны бир арагъа топлады, бирлештирди, севдирди.

Къуруттай кечирильген куньлерде Азербайджангъа бир чокъ кырымтатар алимлери, тарихчылар, тильшинаслар да келип чыкъты. Ресмен исе Кырымны 8 нефер делегат темсиль этти:

1. **Бекир Чобан-заде** (о, эм Азербайджан темсильджиси, айны заманда Къуруттай тешкилий комитетининъ азасы эди).

2. **Асан Сабри Айвазов** – дөгъма Кырымнынъ Алупкъа шеэринден, маарифчи, языджы, драматург, публицист. Иптидаий мектептен соң медресе мезуны олып оджалыкъ япқъан. Алий тасильни Истанбул ве Каҳиреде алгъан. Языджы оларакъ Исмаил Гаспринскийнинъ тесири алтында шекипленген. 1905-1906 йылларда Азербайджанынъ Баку шеэринде чыкъкъан «Хаят» газетасында муаррирлик, 1906 – 1908 сенелерде Къарасувбазарда Абдурешид Медиев иле бераберликте «Ветан хадими» газетасыны чыкъаргъан. 1913 сенесинден итибарен Багъчасарайда Исмаил Гаспраты тарафындан чыкъарылгъан «Терджиман» газетасында чалышкъан. Гаспратынынъ вефатындан соң онынъ васиетине коре «Терджиман»нынъ баш муаррири ола. 1917 – 1918 сенелери Акъмесджитте «Миллет» газетасыны нешир эткен ве айны заманда Кырым Миллий Къуруттайы Реиси вазифесинде булунгъан. Йигирминдже сенелернинъ экиндже ярысында Кырым Янъы Элифбе Комитетинде чалыша. 1938 сенеси апрель 17-де къуршунлана. Къарысы Ольга Айвазова 1938 сенеси якъалана ве Казахистанынъ Акъмол къасабасында АЛЖИР (Акмолинский Лагерь Жён Изменников Родины)

– Ватан хайнлери къадынларының Акъмол лагери) лагерине 8 йылгъа укюм этильди.

3. **Осман Акъчокъракълы** – дөгъма Багъчасарайлы, шаркъшынас, языджы, археолог-тарихчы, тильджи, эдебиятчы, оджа. Петербург университети Шаркъ тиллер факультесинде хаттатлыкъ дерслерини берген. 1908-1910 сенелери Оренбургда «Шура» журналының муаррири, 1906, 1910 ве 1916 сенелерде «Терджиман» газетинде чалышкъан ве айны заманда Зынджырлы медреседе дерс берген. 1917-1918 йылларда Миллий Къурултай азасы сечильген. 1921 йылды «Терджиман» басылгъан бинада Исмаил Гаспринский эв музейини ачкъан. 1922 сенеси Къырым педагогика институтында оджа олгъан. Бир чокъ эсерлерни башкъа тиллерден къырымтатар тилине чевирген. Къырым бойлап ильмий экспедицияларында 400-ден зияде къырымтатар тамгъаларыны топлап, тасниф эткен.

1930-нджы йылдан башлап миллетчиликте сучлана, иштен бошатыла. 1934 йылды Бауда яшагъан ablasyның янына коче. 1937 сенеси аперль 7-де Бауда якъаланып, Акъмесджитке кетириле. 1938 сенеси апрель 17 куню къуршунлана. Къарысы Зера Акъчокъракълы 1938 сенеси якъаланып, «Ватан ханини» аиласи-ниң азасы оларакъ АЛЖИР лагерине 8 йылгъа къапатыла.

4. **Мамут Недим** дөгъма Керичли. Тыпкъы якъын достуу, меслекдеши Бекир Чобан-заде киби хайрие джемиетининъ ярдымы саесинде айны йылларда яни 1909-1911 сенелерде Тюриенинъ Истанбул, 1914-те Бурса шеэрлеринде окъуй, алий тасильни Алманияда ала. 1920 сенеси Бекир Чобан-заденен берабер Истанбул узеринден Къырымгъа къайта. Ени дюнья, Чолпан, Илери киби неширлернинъ баш муаррири, 1928-29 йылларда Къырым Маариф назири ола. Театр тенкъидчиси оларакъ пек

чокъ макъалелер яза. 1930-нджы йылларда Бекир Чобан-задени къорчалагъаны ичюн такипке ве баскъыларгъа огъратыла. 1937 сенеси майыс 26-да якъаланып, 1938 сенеси апрель 17-де къуршунлана.

5. Абиулла Одабаш – дөгъма Корьбек коюнден. Оджа, Тимурджан, Чатыртавлы тахаллюсинен шиирлер язған шаир. О, да Бекир Чобан-заде киби хайрие джемиетининъ ярдымынен Истанбулгъа окъумагъа кете. 1911 сенеси «Алтын ярыкъ» поэма-сыны яза. 1913 йылды Истанбулда нешир этильген «Яш татар язарлары» джыйынтыгъында (онда Бекир Чобан-заденинъ де «Анань къайда» шири ер алды) «Заваллы тайым» шири дердже олуна. 1917 сенеси Къырымгъа къайтып келе ве Къуруттай делегаты этип сечиле. 1920-1921 йылларда Одабаш «Ешиль ада» ве «Бильги» журналларынынъ муаррири оларакъ, Бекир. Чобан-Заде, Шевкъи Бекторе, Джемиль. Керменчилиниң шиирлерини дердже эте. Къырым Маариф назирлигиден, Тотайкой педтехники күмында чалыша. Биринджи Тюркологияк къуруттайында «Тюрк тиллеринде терминология» мевзусында марузанен чыкъышта булуна. 1928 сенеси октябрь 26-да «Милли фирмкъя» иши боюнчада якъалана, олюмге махкюм этиле. 1931 сенеси январь 13-те олюм джезасы 10 йыллыкъ лагерь джезасына деңишириле. Лагерьде не заман ве не себептен ольгени белли дегиль.

6. Якъуб Кемаль – дөгъма Багъчасарайнынъ Улу-Сала коюнден. Тюрколог, арапшинас, тарихчы, филолог, музей хадими. Истанбул ве Бейрутта тасиль ала. 1917 сенеси «Зынджырлы» медресенинъ ректоры оларакъ тайинлене. 1926-1929 йылларда Ялтадаки Шаркъ музейининъ директоры олып чалыша, 1934 сенеси июль 10-да апске алына ве 5 йылгъа лагерь джезасына махкюм этиле. Лагерьде вефат эткен.

7. Исмаил Лёманов – дөгъма Акъмесджиттен. Истанбулда тасиль алып, Къырымгъа къайта ве оджалыкъ япа. 1899-1903 йыллары Каҳиреде арап тили, эдебияты ве тарихны оғрене. 1903 йылы «Терджиман» газетасынынъ муаррииетине кире. 1917 йылы Къуруттай делегаты сечиле. Бакуда кечирильген Биринджи Түркологик къуруттайында марузанен чыкъышта булуна. 1921-1934-нджи йылларда Къырым педагогика институтында арап ве къырымтатар тили, эдебият ве тарихтен дерс бере. 1934 йылы миллетчиликте сучланып, институттан иштен чыкъарыла. Соңра Ленинградгъа коче ве анда Шаркъ институтында чалыша. 1938 сенеси октябрь 18-де апс олуна, түркчиликте сучлана. Бир йылдан соң азат этиле. 1942 сенеси февраль 2-де Ленинград къамачавында вефат эте.

8. Шевкъи Бекторе – Романиянынъ Добруджа вилаетинде дөгъгъан къырымтатары. 1909 сенеси ана-бабасынынъ юртуна келе. Фольклор ве этнография иле оғраша. 1914 сенеси биринджи дюнья муаребесинде Ирангъа, андан Түркиеге кете. 1918 сенеси эвлене ве омюр аркъадашы Амиде ханым иле Къырымгъа къайта, Алуштанынъ Къуру Озен коюнде мектеп ача. Тотайкой оджалар техникумында, соңра махсус давет иле Дағыстандаки Темирханшура (Буйнакск) шеэри педагогика техникумында, соңра 1927 сенеси Туркменистаннынъ Ашхабад педтехникумында чалыша.

1932 сенеси март 25-те НКВД тарафындан апске алына, «миллетчиликте» сучланып он йылгъа апс джезасына махкюм этиле. Амма он йыл дегиль де, 14 йыл апсте кечире. Апстен соң къырымтатарлары сюргюнликте булунгъан Озъбекистанынъ Янгиюль шеэрине ёлланыла. Түркиеге къайтмакъ арекети ичюн 1948 сенеси декабрь 17-де текrar апске алына. Сибирьде

Красноярск лагерине къапатыла. 1956 сенеси апстен къуртулып, Истанбулгъа къайтмакъ имкянына наиль ола. Тюргиеде Бекир Чобан-заде акъкъында хатырлавларыны яза.

Иште, бутюн бу корюмли шахыслар Бекир Чобан-заденен якъын багъ туткъанлары, дост олгъанлары, Тюргология къурлтайында иштирак эткенлери ичюн олюм ве апс джезасына оғыратылдылар.

**Профессор Иса Хабибейли:
«Бекир Чобан-заде Азербайджанда
ильмий мектеп яратты.»**

Шуны къайд этмелим ки, Азербайджанъга сеферим майыснынъ соңы куньлеринде олып, 28 майыс – Республиканынъ байрамы, Технофест фестивали ве даа бир такъым халкъара, девлет микъясындаки тедбирлерге расткельди. Бу куньлери Азербайджанъга Тюргие Джумхуриетининъ Президенти Реджеп Тайип Эрдогъан, Къарабагъ гъалебесини якъынлаштыргъян «Байракътар»ларнынъ кешфиятчысы Сельджук Байракътар киби нуфузлы мусафирлер булунмакъта эди. Бутюн буларны язғанымнынъ себеби шунда ки, Миллий Академия президенти, Миллий Меджлис депутаты, джемаат эрбабы, сиясетчи Иса муаллимнинъ иш графиги о къадар толу, о дередже сыкъ ве иш афтасынынъ соңы олгъанына бакъмадан бизге къыйметли вакътыны айырып Бекир Чобан-заденинъ Академия къуруджылыгъында хызметини тариф этмеге разы олды. «Иш афтасынынъ соңы» деген сөзлерни не себептен ургулагъанымнынъ себебини исе бираз огге кетерек аньлатмакъ истейим. Бекир Чобан-заденинъ излеринден Маджаристанынъ Будапешт шеэрине баргъанда онынъ окъугъан ве диссертациясыны къорчалагъан Лоранд Эт-

вёш университетинде Бекир Чобан-заде фаалиетини тедкъикъ эткен эки маджар алимлерининъ пешине тюштик. Оларның сойадларыны мында язмакъ бельки келишмез. Иште, алимлеринъ бириси биз кельмедин бир ай эвель университеттен иштен бошагъан. Зар-зорнен онынъ телефон номерини тапып, чанъ къакъам. Тюрколог алим энди башкъа иште чалышкъаныны, эм де иш вакъты соңуна кельгени, джумаэртеси ве базар куньлери исе татиль себебинден корюшип оламайджагъыны сёйледи. Меним козъяшларла ялварувларым ич кяр этмеди. «Бир дааки сефер, бир-эки афтадан соң келирсииңиз», деди алим, санки мен таа узакъ Къырымдан дегиль де, шеэр дживарындаки бир койден кельдим. Университетнинъ тюрк тили кафедрасында чалышкъан дигер алим исе саба Италиягъа кетеджеги ве бутюн ой-фикири сеферде олгъаныны бахане этип, беш дакъкъа вакътыны айырмагъа разы олмады. Яни бойле давранышлар къаршысында Иса Хабиббейлининъ бизге косътерген лютфы унтуылмаз бир адиседир! Даа бир шейни мытлакъа къошмалым, Иса Хабиббейли иле корюшкенимиз куню мегер о, Бакудан узакъта (Нахчivanда) яшагъан анасыны зиярет этмеге учакънен кетеджек ве учакънынъ къалкъмасына бир saat къалгъан эди. Субетимиз Академиянынъ кириш къапшысында аякъ устюнде олды. Бутюн булар манъя Иса Хабиббейлининъ Бекир Чобан-задеге урьмети не дереджеде юдже олгъаныны нумайыш этти!

ИСА ХАБИБЕЙЛИ,
Азербайджан Илимлер Академиясынынъ президенти, Низами
адына эдебият институтунынъ директоры, профессор,
филология илимлери докторы, сиясетчи, языджы.

– Бекир Чобан-заде омюрининъ эсас девири, хусусан ильмий фаалиети Азербайджаннен алякъадардыр, Онынъ фаалиети, профессор, оджа оларакъ алий окъув юртларында, ве айны заманда о бизим Азербайджан Илимлер Академиясынынъ структурасыны да тизмек иле девам этмиштир.

Бекир Чобан-заде Азербайджан Илимлер Академиясынынъ, бугуньки бизим академиямызынынъ темель ташыны къойды, О, СССР Илимлер Академиясынынъ Кавказарты шубесининъ ребери эди.

Бекир Чобан-заде Азербайджан Илимлер Академиясы, СССР Илимлер Академиясынынъ Кавказарты филиалынынъ акъикъий мухбир азасы олып сечильген ве бу юксек унванны мунасип шекильде ташыды. Бекир Чобан-заденинъ фаалиети бугуньки Иимлер Академиясынынъ эсасыны тешкиль эткен Азербайджан Ильмий-тедкъикъат институты иле багълы эди. Бу институтта о, аспирантура шубесине реберлик япып, институт эсасчысы ве ёлбашчыларындан бири эди. Азербайджанда тиль ве эдебият саасында бир чокъ корюмли алимлерни илле Бекир Чобан-заде азырлагъандыр. Онынъ ильмий реберлигингде тильшинас, эдебиятшинас алимлер етишип чыкъты.

Джемиет Бекир Чобан-задени тильджи киби таныса да, эдебиятшинасты да онынъ фаалиетинде хусусий ерни тута. Бекир Чобан заде бизим Феридун бек Кочарлиден сонъра системли эдебият тарихыны яратувда ильк тешеббюс косътерген, бу

саада ильк адымларны аткъан танылгъан алимлерден биридир. О, Азербайджан эдебиятының девирлешме концепциясыны, ильки моделлерини азырламыштыр. Бекир Чобан-заденинъ девирлешме концепциясында азербайджан эдебиятының тарихы учь девирге болюне – яни Ислямгъа къадар девири, Исламдан соңъ девири ве янъы девир, Янъы девир эдебияты деркен Бекир Чобан-заде 1905 йылындан соңъ башлагъан янъы дёнемни эдебият тарихының бир девири оларакъ косътере. Догърудыр. Оның ильмий ишлеринде эдебиятның янъы девирини башлагъан Мирза Фатали Ахундов акъкъында фикирлери бар. Янъы девир эдебиятны 20-нджи асырның эвелинден башламасы Асияның уянмасы девири ог плангъа чекильди. Оның фаалиетинде моллачетинджилер, Джалил Мемедкъулизаде, Мирза Алексбер Сабир буюк ер тута эди. Демек олур ки, Бекир Чобан-заде азербайджан эдебиятының ильк тедкъикъатчыларындан биридир. Эм де корюмли тедкъикъатчыларындан биридир. Бекир Чобан-заде азербайджан эдебиятының тарихыны Фузулиден башлай. Эльбеттеки, азербайджан эдебияты ондан даа къадимидир, Фузулиден эвель бизде Низами, Насимилер бар эди. Амма о заман бу шаирлер акъкъында малюмат пек о къадар кениш дегиль эди, дигер тарафттан Бекир Чобан-заде бир тильшынас оларакъ **ана тилинде** язылгъан эсерлерге устюнлик берген. О, илле бу меселени огге чекмиштир. Бу ерде шуны да къайд этмелим ки, Феридун бек Кочарли де азербайджан эдебиятыны Фузулиден башлагъан эди. Амма Кочарлининъ китабы нешир этильмегени себебинден бу факт Бекир Чобан-задеге малюм дегиль эди. Амма эр экисининъ фикири, идеаллары бир олды, экиси де ана тилинде эдебиятны огге чыкъардылар.

Бекир Чобан-заде корюмли фольклоршынас да эди. Озын яратылдылыгъында о, азербайджан фольклорынынъ энъ къадимий заманлардан башлап бутон жанрларыны тедкъикъ этти, ильмий джеэттен юксек къыймет кести ве дегерленидирди. Азербайджан фольклорынынъ энъ къадимий ядикярлыгъы олгъан Китабы Деде Къоркъуд боюнчча мукеммель тедкъикъатлар алыш барды. Деде Къоркъуд эсерлерининъ миети, эмиети мевзусында Азербайджанда къоркъутшынастыкъта 20-нджи асырда ильк къыйметли, умумлештирильген ильмий фикир бильдиргенлер арасында Бекир Чобан-заде хусусий ерде тура. Чюнки Бекир Чобан-заде фикирини бильдирмекнен кифаетленмейип, системели джиддий тедкъикъатлар алыш барды. Шусы гъает меракълыдыр ки, Китабы Деде Къоркъут дестанларыны инджелер экен Къараджа чобан образыны оглангъа чеке. Малюм ки, Бекир Чобан-заде озю де чобаннынъ оғылу оларакъ, омюрини чобанлыкътан башлагъандыр. Азербайджан къоркъутшынастыгъында ве белъки де дюнья къоркъутшынастыгъында Бекир Чобан-заде Къараджа чобаннынъ ильмий тасиватыны беререк, оны Алп чобан, Къахраман чобан, Адий чобан ве ватанпервер, миллетчи чобан киби косьтере. Адий чобан хаятыны яшагъан бир чобаннынъ эм къахраман, эм ватанпервер оларакъ косьтерильмеси Бекир Чобан-задеге айттир. Чобан-заденинъ озю ве Къараджа чобан арасында багълылыкъ корыгендер. Керчетен де, Бекир Чобан-заде Азербайджан илиминде, дюнья тюркшынастыгъында бир къахраманлыкъ косьтерди

Элимизде олгъан малюматларгъа коре 1930-нджы йылларда Бекир Чобан-заде Санкт-Петербургда Деде Къоркъутнынъ 13-нджи боютыны да тапты. О девирдеки матбуат хаберлерinden белли олгъанына коре Бекир Чобан-заде тапылгъан эльяз-

ма боюнчада Эдебият институтындаки алимлер иштиракинде ильмий музакере кечирген. Теэссоф ки, Бекир Чобан-заденинъ 1937 сенеси апске алышыны, соңра фаджиалы талиий бизни бу эльязманынъ такъдирини бильмек имкянындан маҳрум этти. Онынъ нереде олгъаны аля бугуньге къадар белли дегиль. Амма Китабы Деде Къоркъутнынъ эр кес бильгени киби 12 болюктен дегиль де 13-нджиси де олгъаныны биринджи дефа Бекир Чобан-заде мейдангъа чыкъарды. Бугуньде-буғунь артық дюньянынъ чешит улькелеринде соңраки болюклер тапылыш экен, биз бу хусустаки малюм тасавурларны деңишиштирген Бекир Чобан-заденинъ узакъны не къадар коребильгенининъ айдын шекильде шаатымыз.

Бекир Чобан-заде Азербайджанда эм тильшынастыкъ, эм фольклоршынастыкъны ильмий саа киби шекилленмесининъ эсасларыны яратмыштыр. Бизим эки буюк саамыз – эдебиятшынастыкъ ве фольклоршынастыкъ илими эки буюк шахсиет – Феридун бек Кочарли ве Бекир Чобан-задеге борджлыдыр.

Бекир Чобан-заденинъ ильмий идеялары яшамакъта. Онынъ яраттыгъы эдебият концепциясы мустакъиллик девиринде ве шимдик Азербайджанда девирлешме концепциясынен бир олмаса да, янъы девирлешме концепциясына чокъ буюк истикъамет бере. Демек ки, арадан юзы ыйыл кечмесине бакъмадан бугунь эдебиятшынастыкъ илимимиз, фольклоршынастыкъ илимимиз, тильшынастыгъымыз инкишаф эттеркен Бекир Чобан-заденинъ идеялары ёл косътере, ильмий, ичтимайи фикеримиздинъ зен-гинлештиремесини теминлемекте.

Бекир Чобан-заде киби озы аятыны бутюнлей илимге бағышлагъан, асылында федаий бир илим адамы киби озюни исбат этмиш шахсиетлер эбедиет къазанырлар. Бекир Чобан

заде, иште, эбедиет къазангъан буюк шахыслардан биридир. Даа бир фактны айрыджа къайд этмелим ки, Бекир Чобан-заденинъ фаалиетинде Орхон-Енисей абиделери де хусусий ер тутмакъта. Бу абиделер узеринде ондан эвель япылгъан тедкъикъатларгъа эсаслангъаны алда Бекир Чобан-заде ильк дефа оларгъа эдебиятчы нокътаи-назарындан янашты, оларны бир эдебий метин киби тедкъикъ этти, араштырамалар алып барды. Ве 1926 сенеси шимди булундыгъымыз Академия бинасында кечирильген Тюркологик къуруттайында Орхон-Енисей абиделерини къуруттай иштиракчилерине, умумен тюрк дюньясына такъдим этювде Бекир Чобан-заде мисильсиз бир роль ойнады.

Бекир Чобан-заде бугунь де Азербайджанда огрениле, тедкъикъ этиле. Мустакъиллик йылларында алимнинъ 5 джылтлыкъ эсерлери нешир этилип, оларда эдебиятшынастыкъ, тильшынастыкъ саасындаки чалышмалары ве шиирлери ер алды.

Бекир Чобан-заде Азербайджанда ильмий мектеп яратты. Бу мектеп девам эте, – гъуурнен екцион чеке сёйледиклерине Иса Хабиббейли.

ИЧЕРИШЕХИРДЕКИ КЪЫРЫМ

Иса Хабиббейлининъ къыскъа, амма терен мундериджели къонушмасындан соңы Бақунынъ къальби – Ичеришехирге таба ёл алам. Къырымдан омюр аркъадашы Диляра Булгакова ве оғылу Мустафа иле кельген Бекир Чобан-заденинъ Азербайджандан менгуликке ёлу илле бу къадимий шеҳирден башлангъан эди.

Кечкен асырнынъ 20-30-нджи йылларындан башлап Ичеришехир Къырымда шиддеген репрессиялардан къачып Азербайджанда сыйынгъан къырымтатарларнынъ топлу ер-

лештиги бир нокъта олды. Къырымда озъ эвини, юртуны терк этмек зоруна къалгъан дин хызметчилери, койлерде яшагъан варлықълы инсандар, Муфти-заделер, Ширинскийлер, Каражайскийлер, Булгаковлар, Кыпчакскийлер, Джаминскийлер, Парпетовлар, Баясановлар ве даа бир сыра задекянлар, мырзалар джанларыны шу ерде къуртардылар. Халкъымызынъ мешур киноартистлери Хайри Эмир-заде ве къарысы Асие Эмир-заде, Азербайджан укюметининъ башы Самедагъа Агъамалы оғълы, сонъра Бекир Чобан-заденинъ де давети ве дестеги иле Баку университетлерине окъумагъа кирген ве сонъунда белли алимлер, джемаат ве сиясет эрбаплары олып етишеджек генчлер де Ичеришехирде яшадылар. Оларнынъ бир чокъуны 1937 сенесининъ репрессия балтасы кеседжек-ольдюреджек, къалгъанларыны исе Къырымгъа къайткъан сонъ 1944 сенесининъ сюргюнлиги Сибирь, Урал ве Орта Асиягъа дарма-дагъын этип, ёкъ этеджек. Амма 1924-лерден башлап Азербайджангъа сель киби акъкъан къырымтатарлар бу акъта даа бильмей эдилер, Олар Ичеришехирде озылерининъ кучук Къырымыны къурды, тили, медениети ве урф-адетлерини яшаттырдылар. Истанбулда окъугъан девирде «Ватан» джемиетинде фааль иштирак эткен Бекир Чобан-заде Бакуда да «Къырым джемиети»ни мейдангъа кетирип, озъ этрафына Азербайджаннынъ алий окъув юртларында тасиль алгъан генчлер, мында ерлешкен къырымтатарларны топлады ве бирликте юрткъа, миллетке хызмет этюв меселелерини музакере эттилер.

Джемиетке кирген бойле генчлерден бири, сонъундан Баку Девлет Университетинде Мадделер къурулышы кафедрасыны акъкъан, омюрининъ сонъуна къадар шу университетте оджалыкъ эткен, пек чокъ азербайджан алимлерини етиштирген, догъма

Багъчасарайлы алим, мешур Тарпилер сюлялесининъ мунасип векили Рахми Гасанов (Асан оғылу Рахми Тарпи) надир бир фотоны архивинде сакълап, чокълаштырды, аркъадашларгъа даркъатты.

1926 сенесининъ март айында Тюркологик къуруттайындан соң чекильген мезкүр фоторесимде 49 нефер къырымтатар зиялъысы тасвирленген. Фотонынъ алтында бойле язылар бар: «Баку алий мектеплеринде окъугъан талебелери иле тюркшынас къуруттайына кельген Къырым нумаенделери. 1926 сенеси, март». Буларнынъ эписини Азербайджангъа о йыллары Азербайджан джумхуриети Иджра комитетининъ башы Самедагъа Агъамалы оғылы Бекир Чобан-заденинъ риджасына коре давет эткен. Фотодаки базы шахысларнынъ ады-сойадындан башкъа малюмат бельгиленмеди. Меселя, «Чобан-заде Диляра (хани) – Бекир Чобан-заденинъ рефикъасы. Башкъа малюмат ёкъ»; «Бекирбаев Осман – агроном, башкъа малюмат ёкъ»; «Челебиев Мустафа – нефтчи-инженер, такъдири белли дегиль»; «Салид-жанов Исмаил – малюмат ёкъ»...

Тарихий джеэттен чокъ къыйметли бу фотода керчектен де къырымтатар халкъынын – Бекир Чобан-заде, Усеин Куркчи, Рахми Гасанов(Тарпи), Исмаил Лёманов, Абиулла Одабаш, Асан Сабрий Айвазов, Шевкъи Бекторе, Мамут Недим, Якъуб Зекий, Веис Танабайлы, Якъуб Кемаль, Осман Акъчокъракълы, Осман Амит, Осман Бекирбаев, Ахмед-Зуди Тарпи киби корюмли алимлери, белли оджалар, зираатчы, эким, муэндислерни бир арада корымек мумкюн.

Теэссюф иле шуны къайд этмели ки, фото чыкъарылгъанына аман-аман 100 йыл кечмесине бакъмадан, бу эснада ба-ягъы араштырмалар япылгъанына рагъмен кене де толу ве там малюматкъа малик дегильмиз.

Къырымтатарларның Ичеришехирдеки хаяты, топлашувлары акъкында манъя дефаларджа Булгаковлар сюлялесининъ векили, Бекир Чобан-заде къарысының акърабасы Элеонора Булгакова анълаткъан эди. Китап узеринде чалышыркеним, бу хатырлавларны берабер текрар тазеледик.

ЭЛЕОНОРА (ЭЛЬХАНУР) БУЛГАКОВА.

Акъмесджит, Къырым

– Меним анам – Къатидже Къыпчакъская 1928 сенеси Къырымдан Бағытта кочип келе. О йыллары Къырымда задекянларгъа, илим адамларына артыкъ яшамакъының ич имкяны къалмагъан ве кеттикче вазиет даа да бетерлешкен. Анамның анасы – Джеваир Къыпчакъская сыгъынмагъа, тамыр атмагъа темель къыдырып Азербайджангъа кете. Мында о, пек чокъ сойакърабаларыны, окъумагъа кельген яшларны, къырымлы танышларыны расткетире. Джеваир нене Ичеришехирде яшагъан Бекир Чобан-заделернинъ эвине келе. Оның омюр аркъадашы Диляра Булгакова бизим союмыздыр, айны заманда Диляра ханий Бекир Чобан-задеден эвель анамның эмджеси Исмаил мырза Къыпчакъскийнинъ къарысы эди. Токъ, раат ве кунешли Бақуны Джеваир ненем пек бегенип ве мында ерлешмек къаарарынен Къырымгъа аиласини алмагъа келе. Амма о йылы, яни 1928-де Бекир Чобан-заде ве Диляра Булгакова энди айырылышалар. Диляраның биринджи акъайындан оғылу Мустафаны (оның ады дедеси Мустафа Къыпчакъский шерефине къюлдү) Бекир Чобан-заде эвлятлұкъа алып, озъ сойадына ве адына кечире. Яни Мустафа Исмаил оғылу Къыпчакъский бундан соң Мустафа Бекир оғылу Чобан-заде олды. (*Шу ерде мен бир шейни къайд*

этмек кереким – 1937 сенеси якъаланып, апске быракъылгъан Бекир Чобан-заде соргъу анкеталарында «19 яшында огълум Мустафа бар» деген язысы бир сыра биографларны шашмалата. Насыл этип 1918 сенеси Будапештте окъугъан Чобан-заденинъ огълу олабилир, деген суаллерге джевап шу ки, Бекир Чобан-заде анкеталарда илле бу эвлятлыгъы Мустафаны козь огюндө туткъан – З.Б.).

Бекир Чобан-заде Мустафаны озь огълу киби пек севе, айырылышкан соң оны сагъына, корюшмек чарелерини къыдыра. Мустафа да Бекир Чобан-задени бабасы, деп сая ве онъя нисбетен къальбинде омюрлик севги ве урьмет ташый. Бу – эки тарафлы самими ве кучъю бир севги эди. 1928 йылы анам Къатидже,

Мустафа дайым ве Сафие аламнынъ¹ къызы Фериде бир арагъа келелер, сыйкъ къатнаша ве къонушалар. Анам акърабасы Диляра энди айырылгъанына бакъмадан, эп бир Бекир Чобан-задеге сыйкъ къатнамагъа девам эткен. Бекир Чобан-заде онъя: «Къатидже, Катюша, сен манъя Мустафаны хатырлатасынъ, огълумны анъдырасынъ», дей ве дайма сыйджакъ къаршылай, узун-узун субетлеше. 8-9 яшында олгъан анам бу субетлерни бутюн омюри буюк бир урьмет ве гъурур иле хатырлар эди. О йыллары Бекир Чобан-заде тек Азербайджандаки къырымтатарлар арасында дегиль де, бутюн дюньяда сайгъы ве итибар къазангъан буюк алим эди. Эр кес онъя ынтылыр,

¹ Къырымлы Сафие ханым Къыпчакъская – Азербайджан халкъ джумхуриетининъ къуруджыларындан бири, 1919 йылы Азербайджан Республикасынынъ Къырым ве Губада дипломатик векили ве тиджарий агенти олгъян Джрафар бек Рустамбековнынъ (<https://cyclowiki.org/wiki>) омюр аркъадашы, Азербайджанлы къадынлар сырасында экинджи дюнья муаребесининъ иштиракчиси (<https://azerhistory.com/>)

якындан таныш олмагъа, къонушмагъа тырышыр эди. Бир къач месуль ве муреккеп вазифелерде чалышкъанына бакъмадан Бекир Чобан-заде де семетдешлери ичюн дайма вакъыт тапкъан, корюшювлөргө кельген.

1937 сенеси анам 17 яшында. Эбет, энди бу яшында анам эр шейни – Бекир Чобан-заденинъ сымасы, онынъ күтюпханесини пек яхши хатырлай. Анамнынъ сёзлерине коре, кениш бир одада-ки та ерден тавангъадже рафларрыкъма-рыкъ китапларнен толу олгъанындан, энъ юкъарыдаки рафларда китапларны бакъмакъ, алмакъ ичюн маҳсус мердивенлер олгъан, онынъ шу күтюпхане-де картотекаларны алып баргъан маҳсус ярдымджысы олгъан. Анамнынъ пек яхши акылындахи, эр бир китапнынъ 17-нджи ве соңьки саифелеринде «Бекир Чобан-заде күтюпханеси» деген муурь басылгъан. Шу ерде бираз оғге кетерек, буларны айтмакъ истейим. Анам Бақуда алман мектебине окъумагъа кирген. Амма окъувы чокъкъа сюрьмеген, ёкъсуллыкъ, мухтаджлыкъ окъумагъа имкян бермеген. Анам ишчи яшлар мектеби яни Рабфаккъа кечкен. Ве айны заманда Бақунынъ меркезий, янъылмасам, Ленин адына, күтюпханесине ишке ерлешкен. 1937 сенесининъ башында Бекир Чобан-заде якъалангъан соң куньлернинъ бириnde күтюпханеге китап ве эльязмаларнен толу бир къач юк машиналарында кетириле. Күтюпханеде чалышкъан бутюн яш хадимлерни топлад, китаплардан «Профессор Чобан-заде күтюп-ханеси» деген муурьлерини кислотанен сильмек эмири бериле. Китапларнынъ соң тақъдири белли дегиль. Бу – къоркъунчлы, телюкели 1937-нджи йыл эди. Къырымдан репрессиядан къач-къан къырымтатар бақулыларнынъ да талиий пек агъыр олды. Репрессия пычагъы оларны Азербайджанда да келип тапты. 1937 йылды октябрь 13-те Бекир Чобан-заде къуршунланды, декабрь

айында 42 яшында ненем Джеваир Къыпчакъская бу гъайыпкъа, ачлыкъ ве хорлукъкъа даянып оламадан вефат этти. 1942 сенеси экинджи дюнья муаребесининъ башында Къырымдан къачкъан задекян ве мырзалар сырасында бизим акърабаларымыз Булгаковлар, Улановлар да Бакудан Шималий Къазахистангъа сюргүн этилелер. Ёл пек мешакъатлы, агъыр олгъан, Анамнынъ къартанасы Челябинскте вагон ичинде ольген. Мевтаны станциягъа тюшюрип, шу станцияда чалышкъан бир мусульман ишчини тапалар ве онъа бир къач кумюш берип, диний адетлерге коре коммесини риджа этелер. Насыл комъди, нереде комъди, комъдими я да бир кенаргъа ташладымы ич кимсе бильмей.

Анам 1938 сенеси меним бабам Бегадин Булгаковнен эвленип, Кавказгъа кочелер ве бойлеликнен сюргүнликтен къуртулалар. Анам Мустафа Чобан-заденен баятын вакъыт мектюплешти, мектюplerини чокъ йыллар сакълап юрьди. Бир чокъ инсанлар Бекир Чобан-заденен танышлыгъыны, акърабалыгъыны гизлеп, вазгечип юрьгенде Мустафа озы сойадындан кесинлиkle вазгечмеди, бу акъта агъыз биле ачтырмады. Эвленип, оғылу олса адыны мытлакъа Бекир къоймакъ ве дюньягъа экинджи Бекир Чобан-задени багъышламакъыны арзулады. Ойле де олды, о, анамнынъ ве озюнинъ де эки дөгъмуш къардашы Фериде Рустамбекова иле эвлениди. Бу никяхны бизимкилер якъын акърабалыкъ себединден пек хош корьмединдер, амма олар эвленидилер, – дей Элеонора ханым.

Бекир Чобан-заденинъ, бильхасса онынъ эвлятлыгъы Мустафанынъ шахсий аятына дайр меракълы ве янъы фактларны къыдырып мен Украинанынъ Полтава шеэрине, Мустафа Чобан-заденинъ дөгъмуш къардашы Эльдар Парпетов-Шакаряннен

корюшмеге бардым. Ондан анасы, агъасының бабалыгы Бекир Чобан-заде акъкъында хатырлавларының язып алдым. Бакуда дөгъуп-осъкен Эльдар агъа къорантасынен Полтавагъа кочип ерлешкен. Оның анасы Диляра Булгакова Бекир Чобан-заденен айырылышкъан соң Азербайджанда сыгъынакъ тапкъан къырымлы мырзалардан Ахтем Парпетовгъа къоджагъа чыкъа ве бу эвлииктен экиндже оғылу Эльдар дюньягъа келе.

Эльдар Шакарян (Парпетов):

«Агъам Чобан-заде сойадыны гъурурнен ташыды.»

– 1919 сенеси февраль 14 куню Къырымда дюньягъа кельген Мустафа агъам Бакуда энъ нуфузлы мектеплерден бири олгъан 6-нджы мектепни аля дереджеде тамамлап, Азербайджан Девлет университетинин тарих факультетине окъумагъа кирди. Амма муаребе башлана ве о, дёртюнджи курстан джебэгэ сефербер этиле. Озъбекистангъа ёлланыла, андан исе 1943 сенеси Москвагъа Къызыл орду янындаки Ябанджы тиллер институтына алынып, франсыз ве алман тиллерини мукеммель менимсей. 1947 сенеси о, уйкен лейтенант рутбесинде Бакугъа къайта ве мында Сафие аласының къызы Фериденен эвлене. 1949 сенеси оларның аиласынде оғылан дюньягъа келе ве Мустафа арзу эткени киби адыны Бекир къоялар. Дюньягъа Бекир Чобан-заде келе, амма Мустафа ве Фериде ханымның аилевий аяты пек къыскъа олды. Анасынен бабасы айырылышкъан соң Бекир анасының сойадына кечип Рустамбеков олды.

Мустафа агъам исе агъыр хасталанды, амелиятттан кечти. Хастаханеде оны Фериденин курсдаши Зинаида Петрова бакъты. Зинаида Фериденен Азербайджан индустрималь инсти-

тутынынъ химия факультетинде тасиль алгъан. Мустафа ве Зинаида эвлендилер. Мустафа Бакуда 56-нджы мектепте тарих дерслерини берди. Амма хасталыгъы эп агъырлашты. Агъам 1953 сенеси март 28 куню вефат этти ве Бакунынъ бейнельхалкъ (интернациональный) къабристанында дефн этильди.

Пек яхши хатырлайым ки, агъам бабалыгъы Бекир Чобан-заде акъкъында эр анги бильгилерни топлап, баягъы зенгин бир архив саиби олгъан эди. Бакуда яшагъан белли татар рессамы(теэссоф ки рессамнынъ ады энди акъылымда къалмады) бир ресиминде Бекир Чобан-задени Кырыым манзарасында ат устюнде тасвирлеген. Мустафа ялвара-ялкъара ондан бу ресимни сорап алды. Ресим онынъ ичюн пек къыйметли, дайма дива尔да асылы турған эди. Амма Мустафынынъ вефатындан бир йылдан соң Зинаида Петровагъа озюни Бекир Чобан-заденинъ къарысы Ругия Гиреевна Чобан-заде, деп таныткъан къадын келип, деминки портретни бермесини талап этте. Яни портрет Мустафынынъ эвинде дегиль де, Бекир Чобан-заденинъ оғылунда олмалы экен. Амма делиллэрге ве фактларгъа эсасланыракъ, шуны диебилирим ки, Ругия оғылу Гирейни Бекир Чобан-задеден дөгъурмады. Чюнки бу бала Бекир Чобан-заде ольдюрильгенинден бир къач йылдан соң дөгъды.

Анамнынъ хатырлагъанына коре, Бекир Чобан-заде апсте экенде анама ве Мустафагъа аджеле суретте Чобан-заде сойадыны денъиштирмелерини тенбиелеген ки, башларына бир беля кельмесин. Анам энди чокътан меним бабам Ахтем Парпетовнынъ къарысы олса да, Чобан-заде сойадыны ташымакта эди. Анам къоджасынынъ сойадына кечти, амма Мустафа агъам ич денъиштирмеди сойадыны ве ольгендже бабалыгъына садыкъ къалды, – деп хатырлай Эльдар Парпетов-Шакарян.

Диляра Булгакованың талиий Сибирьге, Уралға сюргүн этильген, Азербайджан, Дагъыстангъа къачкъан пек чокъ къырымлы задекянларның талиий киби фаджиалы олды.

Къырымда къадынлар арекетини башлагъан энъ фааль, окъумыш, джесаретли къадынлардан бири сайылгъан Диляра ханий Булгакова ве умумен къадынлар арекетининь башланмасы акъкында Джәфер Сейдамет Къырымэр озюнинъ «Базы хатыралар» китабында бойле тариф эте: «Къадын комитетлерининь меркезий тешкилттында айдын ханымлар, оджалар чалыша эдилер. Буларның башында Исмаил бей Гаспратлының къызы Шефикъа ханым иманла, эеджанла къадынларның фаалиетлерини юксельтмеге, эр тарафта бағылар къурып къадынларымызды тешвикъ этмеге тырыштылар. Шефикъа ханымдан гъайры билхасса Ильхамие Тохтар, Айше Исхакъ, Хатидже Авджы бу ёлда унутылмаз хызмет яптылар ве атта чалышмалары эснасында бир чокъ телюкелерге оғырадылар.

Ялта Дерекой Къадынлар комитетинде чалышкъан генч къызы ве ханымларның, билхасса, Диляра Булгакның, къадынларның акъларыны къорчалав оғұрунда сыйкъ топлашувлар ке-чирмелери ве топлашувларда серт чыкъышларда булунмалары, о дживардаки кери фикирлилерни ачувландырып, атта къайнав нокътасына кетирген эди...¹ Илле шу илери ханымларның саесинде къырымтатар къадынлары мусульман, тюрк дюньясында биринджи олып 1917 сенеси ноябрь айында кечирильген Биринджи къуруттайда эркеклернен мусавий оларык сечмек-сечильмек акъкыны къазандылар. Ялтада Диляра Булгакова «Тазе хаят»

1 Cafer Seydamet Kirimer. Bazi hatiralar. Istanbul.1993. s.168

адлы къадынлар комитетини мейдангъа кетирип, къадынлар ичюн маҳсус курслар, семинарлар, акъ-укъукълары акъкъында субетлер тешкилтандырган. 1917 сенеси о, Ильхамие Тохтар иле берабер Къазанда апрель 24-27 куньлери олып кечкен Бутюнруsie мусульман къадынлар къуруттайында иширак эте. Буның киби де, Диляра Булгакова Русие мусульман къадынлары мувақкъат меркезий тешкилий бюросына Гульсум Асфандиярова, Захида Бурнашева, Рауза Чанышева-Султангалиева, Салима Якубова иле бир сырода аза оларакъ сайланы. 1917 сенесининъ майыс айында исе Москвада кечирильген Бутюнруsie мусульман къуруттайының делегаты ола.

Диляра Булгакова Ялта дживарындаки Дерекой коюнде зенгин топракъ саиби Али мырза Булгаков ве Зоре Султан ханымынъ аиласинде 1895 сенеси дюньягъа кельди. Къорантанынъ Дилярадан башкъя Бахтияр, Къутлияр оғъуллары ве Гульнар къызылары да олған. Али мырза эпси балаларына алий малюмат бермеге тырышқан. Къырымда асырның башында къопкъан сиясий афат бу аиласинъ де башына чокъ фелякет кетире. Гульнар инкъиляптан эвель вефат эте. Къутлияр 1927 сенеси Судакъта денъизге чёкюп ольген. Бахтияр Булгаков белли бир мүддөт Баку шеэринде азербайджан мектебинде рус тилинден дерс берген. Оның тақъдирине даир малюмат деерлик ёкътыр.

Фааль арекетлер иле толу 1917 сенеси Диляра ханым кендиси киби задекянлар къорантасындан олған Мустафа Къыпчакъскийнинъ оғълу Исмаил иле эвлене.

Диляра ве Исмаилның 1919 сенеси февраль 23-те дөгъгъан тоңғыуч эвлятларына дедесининъ ады – Мустафа къюола. Амма къорантанынъ омюри пек къыскъа ола. О йылларда Диляра Булгакова тек Къырымда дегиль, артыкъ бир чокъ улькелерде белли тюркшынас, шаркъшынас алим, шаир Бекир Чобан-задеге

севда ола. Тезден олар эвлениелер ве Диляра Булгакова къоджасының сойадына кечип Диляра Чобан-заде ола.

1925 сенеси Бекир Чобан-заде къоджасы ве оғълунен берабер Бакугъа кете. Бекир Чобан-заденен айрылышкъан соң 1931 сенеси дөгъма Ялталы Ахтем Парпетовгъа акъайгъа чыкъса да алимнинъ якъаланмасына къадар, яни 1937 сенеси-недже Диляра ханым эвельки къоджасының сойадыны ташый. Репрессиягъа оғъратылып бу якъларгъа тюшкен Ахтем Парпетовгъа меркез шеэрлерде яшамакъ ясакъ этильгени себебинден олар къарысынен Закаталы шеэрине кочелер. Арадан алтмыш йыл кечкен соң къабааты исбатланмагъан Ахтем Парпетов омюрининъ соңки йыллары акъкъында малюмат ёкътыр. 1934 сенеси Диляра ханым Бакугъа къайта ве Ичеришехирде бир эвнинъ экинджи къатында квартира киралай. Онда Диляра ханым, Къырымдан кельген анасы Зоре Султан, Мустафа ве Ахтем Парпетовдан олгъан оғълу Эльдарнен яшайлар.

– Бизим эвимиз дайма адамнен толу олатургъан, – деп хатырлай о йылларны Эльдар агъа. – Булар Булгаковлар сюллялесининъ векиллери, танышлары, анамны «Ени хаят» къадынлар комитети фаалиети боюнча таныгъан къадынлар эди. Олар большевиклернинъ баскъысындан къачып къуртулмакъ пешинде Бакуда ерлешмек ве я да Хазар деньизinden Орта Асия улькелерине, Ирангъа кечмек ичюн келе эдилер... Юкъламагъя ятар экенмиз, къартанам манъя Къырымда насыл яшагъанлары, балалары Диляра, Бахтияр, Къутлияр ве Гульнар акъкъында икяе этер, къоджасы Али мырзаны гъает сыйджакъ сёзлернен хатырлар эди.

Къырымтатарларның чокъусы илле Бакугъа кельгенлери-нинъ себебини Эльдар агъа бойле аньлаты: «Баку – биринджи-

ден, мусульман, урф-адетлеринен къырымтатарларгъа якъын бир шеэр эди. Экиндjidен, Азербайджанынъ пайтахтында пек чокъ университетлер олып, бу адамлар озъ эвлятларыны бу алий окъув юртларында окъутмакъ имкянына малик ола эдилер. Бундан да гъайры, Баку – санайысы инкишаф эткен бир шеэр олып, Орта Асия шеэрлерине нисбетен мында иш тапмакъ къолай эди».

1934 сенеси Диляра ханым оджалыкъ фаалиетини башлап, Баку шеэрининъ Джапаридзе районындаки 16-нджы мектепте дерс бере. Ишини яхшы алып бармагъа онъя Къырымда топлагъан тешкилятий теджрибеси ярдым эте ве о, окъув ишлер мудири вазифесинедже котериле. Йылындан оны Октябрь районындаки 2-нджи бейнельмилель мектепте рус тили ве эдебиятындан дерс бермеге ёллайлар. Бу мектепте о, 1938 сенесине къадар чалыша.

«Гузель нуткъы, рус тилини мукеммель бильмеси, сёз байлыгъы, мунакъаша медениети, озъ зенаатына севгиси саесинде о, Баку шеэрининъ урьметли оджалар сырасына къошулды, – деп хатырлай Эльдар агъя. – Онынъ дерслерини талебелер буюк дикъкъат ве меракъ иле динълегенлер. Башкъа ишке кетеджекте анамны озгъаргъан мектеп директоры онъя: «Сиз аджайип оджасынъыз ве бу саада буюк мувафақъиетлер къазанырсынъыз» деген. 1936 сенеси Бакуда олып кечкен Оджалар къурултайында анамнынъ иши айрыджа къайд этильген». 1938 сенеси Диляра Булгакова Октябрь районында янъы ачылгъан 176-нджы мектепке ишке авуша. Бу ерде о, юкъары сыныфларда рус тили ве эдебиятындан дерс бере.

1941 сенеси дженк башлангъанда Бакуда арбий-деньиз азырлав окъув юрту ачыла ве Диляра ханым бу ерде оджалыкъ

эте. Лякин эм чалышмакъ, эм пек аз маашкъа кунь кечирмек пек зор олгъанындан о, койге кетмек къаарарыны ала. Джумхуриет маариф болюгининъ мусаадесинен Курьдамир районындаки Моллакенд коюнде анасы ве кучюк огълунен ич бир шарайти олмагъан бир козълю эвге ерлеше. Кой мектебинде чалышкъан оджаларгъа колхоз идареси ашайт махсулатлары бере. Азербайджан тилини мукеммель менимсеген Диляра оджаны мектепте яхшы къабул этелер. Амма чалышмакъ куньден-куньге агъырлаша, бабалары дженкте олгъан балаларның ярысы окъувгъа къатнап оламай. Эльдар агъанынъ хатырлагъяна коре, о, озен янында одун, от-оленлер топлай. Къартанасы исе собаны якъып, отлардан шорба пишире. Ачлыкътан Зоре-Султан ханымның алы феналаша, пек арыкълай, козълери зайыф коре, зар-зорнен юре. Озъ девринде Къырымда пек чокъ топракъларның саиби олгъан, зенгинден зенгин Али Булгаковнының омюр аркъадашы олгъан Зоре-Султан Булгакова 1942 сенесининъ къышында Ватанындан пек узакъта, ачлыкътан вефат эте.

Ишсиз къалгъан Диляра ханым Агдам шеэриндеки мектепте ер тата ве огълунен анда коче. Эв тапкъандже мектеп директорының изини иле огълунен экиси бош сыныф одасында ятыптуралар. Лякин бу мектепте де талебелер сайысы ве демек, дерслер сайысы да пек эксильген эди. Мектеп мудири Диляра оджаның чаресизлигини корип, мектепнинъ къопкъа, чул-чубур, сипирки къоюлгъан килеринде яшамасына изин бере. Бу алда оны ёкъламагъа кельген танышына Диляра ханым докъуз яшлы оғылу Эльдарны Бакудаки Алие доступна алып бармасыны риджа этип, тюзельген соңъ озю де келеджегини айта.

Амма ачлыкъ, агъыр вазиет озюнинъ къара ишини япъян эди. Диляра ханым хасталыкъыны, ачлыкъыны енъип оламай ве

1943 сенеси октябрь айынынъ соңларында вефат эте. Онынъ дефн этильген ери белли дегиль...

Эм анасы, эм бабасындан оксюз къалгъан Эльдар Парпетов анасынынъ досту Алие ве онынъ къоджасы Сергей Шакаряннынъ эвинде къала. Сергей Шакарян оны озы сойадына кечирген соң о, Эльдар Сергеевич Шакарян ола.

Йигирминджи асырнынъ башында Къырымда къадынлар арекетининъ лидерлерinden бири олгъан, Шефикъа Гаспраплы, Номан Челебиджихан, Джәфер Сейдамет киби сиясетчилернен бир сафта тургъан, дюньяджа мешур шаркъышынас алим Бекир Чобан-заденинъ омюр аркъадашы олгъан, Азербайджан мектеплеринде юзълернен талебелерге азербайджан, рус тили ве эдебиятына севги ашлагъан оджапче Диляра Булгакова аятынынъ соңки куньлери бойле фаджиалы екционленди.

Бекир Чобан-заде акъкъында хатырлавларынен Диляра Булгакованынъ даа бир акърабасы, Бакуда яшагъан **Лейла ханым Везирова** пайлашты.

– Меним анам – Саадет Мемет къызы Булгакова Бакугъа 1928 сенеси келип, биринджи вакъытта Бекир Чобан-заденинъ эвинде къалгъан. Онынъ омюр аркъадашы, Диляра Булгакова анамнынъ якъын акърабасы эди. Анамны Бакугъа къартбабам Мемет Булгаковнынъ досту, доктор Умер Байрашевский кетирген. Озы вакътында къартбабам Бекир Чобан-заденинъ Тюркиеде окъувына маддий ярдым косътерген. Тюргие, соңра Маджаристан университетлеринде тасиль алгъан Бекир Чобан-заде ойле бир мот кийинген, энди алимлар арасында ады белли олгъан яш йигит олып къайта. Диляра ханий де о вакъыт Къырымнынъ илери къадынларындан бири. Бекир ве Диляра эвленелер. Бу

онынъ экинджи къоджасы эди. Биринджи къоджасындан Мустафа адлы оғылу бар эди. Амма бу аиленинъ омюри къыскъа олды. 1937 сенесинден соң Бакуда яшагъан ве озъ вакътында Бекир Чобан-заденен достлашкъан, сыкъ къатнашып корюшкен инсан-лар ондан вазгечелер, адыны биле айтмагъа сакыналар. Анам Саадет де телюкесизлик органлары тарафындан пек сыйкыштырылгъан, дефаларджа соргъу ве такиплерге оғъратылгъан. Бу зорлукълардан къуртулмакъ ичюн бабамнен эвленимеге, сойадыны ве миллетини азербайджан, деп, деньиштирмеге меджбур ола, – деп хатырлай Лейла ханым козъяшлары иле.

Лейля ханымнынъ хатырлавларындан тесирленип, таа акъшам къаранлыгъы чёккенге къадар сырлы шехирнинъ тар сокъакълары бойлап, бири-биринден гузель ойма балконларгъа тикилем. Аджеба, буларнынъ къайсында бир заманда мешур, Къырым, Азербайджан кинофильмлеринде баш роллерни ид-жра эткен киноактер Хайри Эмир-заде ишсиз къалып, бир парча отьmek парасы къазанмакъ ичюн эски аякъкъапларны тамир эткен? Бекир Чобан-заде яшагъан квартиранынъ балконы анги тарафкъа бакъкъан экен?

Профессор Рамиз Аскер:
«Къайтарма» – шайрнинъ энъ кучълю ширири.»

Бекир Чобан-заденинъ шиирлерини азербайджан тилине чевирген шаир, алим Рамиз Аскер айны шу Ичеришехир сокъакъларында онынъ энъ севген «Къайтарма» шииринден мисраларны окъугъаны акъшамны даа да тылсымлы япты.

РАМИЗ АСКЕР,

Баку Девлет Университети Тюрк халқълары эдебияты кафедрасынынъ мудири, филология илимлери докторы, төрджиман.

– Соңь бинъыйлышкъата учь буюк тильджи дюньягъа кельди – «Дивани Лугъат ат-Тюрк» эсерининъ муэллифи Махмуд Къашгъарлы, дөрт дефа Демидов мукяфатына такъдим этильген алым Мырза Кзыымбейли (Мирза Мухаммед Али Казем-бек) ве учюнджиси – Бекир Чобан-задедир.

Бекир Чобан-заде ресмен тасиль алған, Будапешт университетинде докторлыкъ диссертациясыны къорчалап, профессор унванына наиль олған алымдир. Бизим Самедагъа Ағзамалы оғылы Къырымда онынъ юксек ильмий севиедеки чыкъышына, ифаде эткен фикирлерине хайран къалып, оны мытлакъ Азербайджангъа кетирмек имкянларыны тапкъан. Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиетине даир чокъ язылды ве язылмакъта. Мен исе онынъ шиирлеринде токъталмакъ истейим. 100-ден зияде шиир муэллифидир. Мевзулары чешит-түрлү, мухтелифтір – асретлик, къырымтатар халқъынынъ шанлы кечмиши, чар Русиенинъ ишгъалинден соңь изтираплары, анабабасы, къыздардашы. Дегеним киби, Азербайджанда онынъ ильмий фаалиети этрафлыджа ограйнильди, амма ич бир шири бизим тилимизге чевирильмеген эди. Бу ишни мен башладым. 2011 сенеси онынъ азербайджан тилинде 85 шиирinden тертип этильген «Сечильмиш шиирлер» адлы китапны неширге азырладым. Соңра Чобан-заденинъ несир эсерлери, икялери, эдебият мевзусында макъалелерини де бир арагъа топлап шиирлернен берабер энди «Сечильмиш эдебий эсерлер» адлы янъы китапны

чыкъардыкъ. Азербайджан университетлерининъ студентлерине, джемаатына тақъдим эттик ки, алимнинъ иджадий тарафынен де таныш олсунлар.

Меним энъ севген шиирим «Къайтарма»дыр ве илле шу сатырлардыр:

*Махшерде сиз мени ич къалдырманъыз!
Къатымда «сур»ларны ич чалдырманъыз!
Олюмни табарман, азгъана турсам да,
Магъа олюм керек, бир де къайтарма...
«Къайтарма»*

Али Шамиль:

**«Азербайджан ве Къырым арасындаки багъ
Асан Рефатов, Бекир Чобан-заделер девиринде энъ
юксек нокътасына еткен эди.»**

Къырым ве Азербайджан, азербайджан ве къырымтатар халкъы арасындаки къавий къардашларджа мунасебетлер акъкъында «Къырым севгиси» китабыны язгъан. Бу мевзуда чокътан-чокъ мақъалелеринъ муэллифи, фольклорджы алим Али Шамиль бизни Ичеришехирде къаршылап, Бекир Чобан-заденинъ излерinden Азербайджан Языджылар Бирлиги, Азербайджан Бестекярлар Бирлиги, Консерватория, Опера ве балет театросы биналарына етекледи. Эр бир бинанынъ къаршысында токъталып Бекир Чобан-заденинъ хызметлерини тариф эте.

АЛИ ШАМИЛЬ,
Азербайджан Миллий Илимлөр Академиясы Фольклор
институты директорынынъ халқъара алякъалар
боюнда меслеатчысы:

– Биз шимди Азербайджан Бестекярлар Бирлиги бинасынынъ янындамыз. Малюм ки, Азербайджан Бестекярлар Бирлигини 1934 йылды кырымтатар бестекяры, Азербайджан Консерваториясыны тамамлагъян Асан Рефатов къурды ве биринджи реиси олды. Асан Рефатов – Бекир Чобан-заде 1926 йылды Азербайджангъа давет этип, окъумасына имкян яраткъян истидатлы яшлардан бири эди. Асан Рефатов – Кырымда мешур Рефатовлар аиласининъ эвлядыдыр. Асаннынъ буюк ағасы Мидат 1913-1914 йылларында Бакуда нешир этильген «Шаллала» дергисинде чалышты. Бакугъа кельмезден эвель Асан Рефатов Кырымда энди танылмыш бир бестекяр, «Чорабатыр» операсынынъ муэллифи, музика окъув юртунда оджа олгъян. Амма онынъ алий яни консерватория тасили ёкъ эди. 1926 йылды консерваториягъа кирген чокъ саватлы Асан Рефатов дөрт йыллыкъ окъув программасыны эки йыл ичинде менимсей ве 1928 сенеси энди мезун ола. Музика окъув юртунда дерс бере. Консерваторияны бир йыл эвель битирген бестекяр 1929 йылды консерваториянынъ проректоры этип тайинлене. Асан Рефатов Азербайджаннынъ музика, ичтимай-сиясий хаятында пек фааль иштирак эте, опера-балет театринде онынъ онларнен мусикъий эсерлери ойналыр эди. Мезкюр театрде Бекир Чобан-заденинъ ханымы Ругия Абдуллина да чалышкъян.

1934 йылды Бакуда фарс шаири Фирдовсининъ 1000 йыллыгъы кечирилип, энъ яхшы музика эсери мусабакъасы илиян

этиле. Асан Рефатов бу ярышта Фирдовсининъ «Шахнаме» эсери эсасында язылгъан «Кяве» операсынен иштирак эте. Азербайджанда пек буюк урьмет ве итибар къазанабильген Асан Рефатов 1934 йылы Азербайджан Бестекярлар Бирлигини къурып, онынъ ильк реиси олды. 1926 йылышындан 1935 йылышына къадар Азербайджанда яшагъан девирде Асан Рефатов театрлерге Джафар Джаббарлы, Хаджибаба Несерлининъ эсерлерине музыка яза, театрлерге онларнен пьеса ве операларны яраты. Азербайджанынъ энъ мешур бестекярлары Гара Гараев, Джават Хаджиев, Сайд Аласкаров, киноларгъа музыка ве йырлар язгъан Тофик Кулиевге Асан Рефатов дерс бергендири. О девирде чыкъкъан газеталардаки хаберлерге бакъсакъ, Асан Рефатовнынъ «Шаркъ» концертлерини тешкиль эткени, театрлер ичюн онларнен опералар язгъаныны билемиз. Амма не язықъ ки, бугунъде-бугунь шу операларнынъ ноталары элимизде ёкъ.

Бекир Чобан-заде ве Асан Рефатов пек якъын дост олгъяньлар. Къырымтатарлар джемиетининъ топлашувлары, корюшювлери ве музакерелерини тешкиль эткенлер, Азербайджанда пек буюк бир итибар саibi олгъанына бакъмадан Асан Рефатов 1935 йылы Къырым Меркезий Иджракомынынъ даветине коре Ватанына къайтмакъ къарапыны ала. Анда «Арзы къыз» пьесасыны язып етиштире. Амма 1937 йылы апрель айында якъалана, 1938 йылы исе къуршунлана.

Теэссюф ки, бугунь Азербайджан ве Къырым арасындаки алякъа Асан Рефатов, Бекир Чобан-заделер девириндекиси киби якъын дегиль, – битире сёзюни кедер иле Али Шамиль.

**Профессор Алмаз Ульви Бунятова:
«Бекир Чобан-заде тарих верекъалары арасында
унутылсып къалмады, о, сагъдыр!»**

Бекир Чобан-заденинъ Азербайджанда излерини тедкъыкъ этюв ишимде энъ салмакълы ярдымны манъя Тюрк дюнъясында белли Невайшынас алиме, филология илимлери докторы, профессор Алмаз Ульви Бунятова косътерди. Алмаз ханым Bakuda Бекир Чобан-заде аякъ баскъан эпси ерде – Азербайджан Миллий Илимлер Академиясы, Bakу Девлет университети, Девлет архиви, Ичеришехир ве шеэр сокъакълары бойлап алыш юрьди, Чобан-заде акъкъында бильги беребильген алимлернен таныш этти. Кендиси де Бекир Чобан-заденинъ буюк тюрк шаири, сиясий ве девлет эрбабы Алишер Неваййинъ адыны эбединлештирюв, ильк дефа юбилейини кечирюв, китапларыны нешир этювдеки хызметлери акъкъында къыйметли малюматларнен пайлашты. Бизим субетимиз Bakuda Алишер Невайй эйкели янында башлап, Ичеришехирде, соңра Гейдар Алиев меркези янында девам этти.

АЛМАЗ УЛЬВИ БУНЯТОВА,
Филология илимлери докторы, профессор, Азербайджан
Миллий Илимлер Академиясы эдебий
алякъалар болюгининъ мудири:

– Буюк эдебиятшынас, гузель шаир, публицист, Азербайджан тильджилигининъ баниси Бекир Чобан-заде акъкъында сёйлемек омюримнинъ энъ баҳтлы анылеринден биридир. Мен им ичюн, меним несилим, яныы несиль ичюн Бекир Чобан-заде кимдир? Илимге хызмети насыл? Бу акъта алимлеримиз энди пек чокъ макъале ве китаплар яздылар. Мен исе конкрет бир ёнелиш акъкъында айтмакъ истейим.

1922 сенеси август айында Азербайджан Коммунист партиясының ёлбашчысы Самедагъа Агъамалы оғылу Москвагъа Владимир Лениннинъ къабулына тюрк халкъларының элифбесини арапчадан латинге кечирюв меселесини музакере этмек макъсадынен кете. Бу меселеден Нариман Нариманов да хабердар эди. Ниает, 1923 сенеси октябрь 15 куню латин элифбесине кечюв акъкында маҳсус декрет имзаланды. Энди бу лейханы амельге кечирюв ишине ёлбашчылық япабиледжек истидатлы, тюрк тиллерини мукеммель бильген бир алим зарур эди. Халид Сайд Ходжаев озюнинъ «Янъы элифбе ёлунда эски дуйгъу ве хатыраларым» китабында бу акъта язаракъ Самедагъа Агъамалы оғылы, Вели Хулуфлу, Мирзаджалиль Мамедкъулизаде ве озю Къырымгъа баргъанлары, анда генч олгъанына бакъмадан энди профессор унванында олгъан Бекир Чобан-заденен танышкъянларыны тариф эте. Олар танышкъянлары вакъыт о, артыкъ франсыз, алман, къазах, туркмен, къыргъыз ве даа бир сыра эм тюрк, эм ябанджы тиллерни мукеммель бильген бир зиялы эди. Онынъ иле даа якъынджа таныш олдыкъча Агъамалы оғылы къатий къаараргъа келе ки, бу лейханы аяткъа илле Бекир Чобан-заде кечиребилир. Ве оны Азербайджангъа давет эте.

Къырымда энди илимнен оғрашмасына ич имкян къалдырмайып, эп суръат алгъан такиплер, незарет ве баскъылардан пек ёрулгъан Бекир Чобан-заде даветни мемнүонликле къабул эте. Азербайджангъа кельген Бекир Чобан-заде Янъы элифбеге кечюв комиссиясының реиси оларакъ тайинленди. Комиссия ишини неден башламакъ истеди? Биринджи невбетте тюрк улькелеринде яшагъан бутюн тюрк миллетлерининъ аягъына бармакъ, оларны инандырмакъ лязим эди! Чюнки элифбе денъиштирюв процесси пек муреккеп ве зор бир процесстир.

Арап графикасы – Къуран язылгъан графикадыр, тюрк халқылары исе мусульмандыр ве оларны элифбени денъиштиргемеге къандырмакъ, разы этмек керек. Бу макъсаднен Бекир Чобан-заде Татарстан, Башкъортостан, Чувашистан, Озъбекистанынъ Бухара, Самаркъанд, Ташкентни къарыш-къарыш гезип чыкъты. Туркменистан, Къазахистан, Къыргыздана да кетильди, оларда векиллер сечильди, тамлаштырылды. Чюнки бу процесс Ленин имзалагъан декретке коре башлангъан эди. Айны заманда ерли матбуат саифелеринде элифбе денъиштиrmек мевзусында макъалелер дердж олунды. Бекир Чобан-заде тек инандырмакъла сынъырланмадан кеткен о улькелернинъ университетлеринде лекциялар окъуды, марузаларнен чыкъышта булунды. Яни бу процессни там ильмий шекильде эсасландырды. 1926 сенеси «Коммунист» газетасында Бекир Чобан-заденинъ дердж олунгъан «Алишер Невайт тильджи», «Хусейн Байкъара ве онынъ диваны», дюнья фейлесуфларынынъ эдебий тиль мевзусында фикирлери ве дигер бир чокъ макъалелеринде тиль меселеси ог плангъа чекильди.

Ниаet чалышмаларнынъ нетиджелерине екюн чекмек ичюн 1926 йылы февраль айында Тюркология къурултайыны кечирмек къарапы алынды. Къурултайгъа 131 делегат кельди. Амма 1937-38 йылъында 131 нумаянданынъ 97 нефери, шу джумледен профессор Чобан-заде де, къуршунланды.

Къурултайда чыкъышларда элифбе, имля мевзусы музакере этильди. Бир къач кере чыкъышта булунгъан Чобан-заде Алишер Невайининъ яратыджылыгъына дикъкъатны джельп этти. Чюнки Алишер Невайининъ тили бутюн Тюрк дюньясы эдебий тилининъ баниси эди. Эльбетте, Невайден эвель иджат эткен шаирлер де тюрк тилинде яздылар. Амма ресмий эдебий тиль,

деген бир аңылам орталықта ёкъ эди. Махмуд Къашгъарлынынъ «Диван-и лугъати ат-Тюрк»те де халкъ тилиндөн алынгъан ибарелер олып, тюрк тили насылдыр бир кой тили, шеэр тили эсаплангъан. Бу 200-300 йыл девам этерек та Невайй девирине етип кульминация нокътасына кельди. Тюрклер салтанатында исе тюркче селямлашмакъ, мектюплешмек къанун олды.

1926 йылнынынъ Къурултайында Бекир Чобан-заде бир эдебий сыманы сечти ве бу сыма Алишер Невайй олды. Невайй Низами Гянджевининъ хамсаджылыкъ аньанесини девам эттирип ильк дефа тюркче хамсалар, диван язды. Артыкъ онынъ тюркче язылгъан эльязмалары дюньянынъ китапханелеринде ер алгъан эди. О девирде шишир анджакъ фарс тилинде язылмалы эди, амма Алишер Невайй бу аньанени кырыды ве тюрк тилинде язды. Шунынъ ичюн де Бекир Чобан-заде илле оны сечти Къурултайда, Неваййниң «Вакъфие», «Мунشاхот» эсерлерини нешир этти. Неваййниң даа да салмакълы эсерлери олгъанда Чобан-заде илле «Вакъфиени» неширге ляйыкъ коре. Чюнки янъы элифбе, янъы девлет мейдангъа кельген бир вакъытта имкяnlы шахысларнынъ дестегине ихтиядж буюк эди. Малюм ки, Невайй задекян бир аиленинъ менсюби оларакъ бутюн мал-мулькюни девлети, халкъынынъ менфаатлары ёлунда сарф этти. Бекир Чобан-заде де халкъкъа, илимге хызмет эткен бириси оларакъ Неваййниң арекетлерини орьнек, деп биле.

Хусейн Байкъаранынъ диваныны Бекир Чобан-задеге онынъ генчликтен досту, озъбек джедидчилеринден Абдурауф Фитрат бахшыш эте. Бу акъта Бекир Чобан-заде кириш сёзүнде Озъбекистангъа баргъанда Фитрат иле корюшкени, онынъ китапханесинде мезкюр эсерни корыгени ве копиясыны риджа эткенини, копия пек о къадар яхшы олмаса да, ишке ярагъаны ве бунынъ ичюн Фитраткъа тешеккюр борджу олгъаныны яза.

Бу китапларнен берабер Алишер Неваи ақықтында макъалелерден тертип этильген 120-130 саифелик бир джыйынтыкъ да нешир этиле. Онда биринджи макъалени Бекир Чобан-заденинъ кендиси яза, дигерлерининъ муэллифлери Салман Мумтаз, Мирза Мовсум, Исмаил Хикмет эди. Бу макъалелер башта «Коммунист» газетинде дердж олунгъан эди. Иште, шу макъалелер бир китапкъа топлана ве Къуруттай делегатларынынъ эр бирине Невайининъ «Вакъфие», «Муншахот», «Хусейн Байкъара ве диваны» иле берабер бериле. Къуруттайнынъ биринджи топлашуwyндан соң Бекир Чобан-заде Алишер Невайининъ 400 йыллыгъыны къайд этмек мунасебетинен буюк бир конференция кечире. Онда чешит фикирлер бильдирильди, Бойле конференция ве умумен Алишер Невайининъ юбилейини къайд этмектен эсас макъсад тарихий сымаларнынъ идждадыны яшаттырмакъ эди. Озы вакътында Неваи тюрк тилине буюк бир хызмет косытерген олса, энди Къуруттай да айны тюрк тили, тюркчиликке хызметтинъ янъы саифесини ача.

О девирде Бекир Чобан-заде Мухаммед Фузули ве онынъ ери мевзусында кениш бир макъалесинде тарихте келип кечкен чокъ шахыслар олгъаны, амма Фузули бугунь де яшагъаны ақықтында яза. Чюнки Фузули Невайиден соң тюрк тилини яшаттыргъан улу заттыр, оны хатырламакъ ве яшаттырмакъ бизим вазифемизdir, деп сая Чобан-заде. Мухаммед Фузулининъ эм Шаркъта, эм Авропада танылгъан бир шахыс олгъаныны айрыджа къайд эте. Эдебий тильни халкъ тилининъ ичинден чыкъарып шекиллендирген Фузули, Невай, Насими киби шахысларны тильге ала.

Чобан-заденинъ даа бир мукеммель макъалелерinden бири Хатаи ве онынъ тили мевзусында языларыдыр.

1925 сенесинден 1937 сенесине къадар Азербайджанда фаалиет косытерген Бекир Чобан-заде тек Азербайджан илимине дегиль де, Тюрк дюньясының илимине бильгилери, кучю ве хаятыны сарф эте.

Биз университетте окъугъанда Демирчизаде ве дигер алимлерниң китапларындан башлана эди азербайджан тильшынастыры. Оджаларымыздан, я ондан эвель тильджи алимлер олмадымы, деген суалимизге олар «эбет, олды, амма оларның исимини вакъты кельгенде билирсинъиз», деп джевап бере эдилер. Мустакъиллик йылларында академик Афат Къурбанов озюиниң китабында ильк дефа тильджилик идеяларының эсас мүэллифи Бекир Чобан-заде, дие итираф этерек, бу исим чокъ йыллар ясакъ алтында олгъаны, репрессиягъа оғъратылгъаны себебинден Чобан-задениң эсерлерини озь адындан нешир эттиргени, амма талебелерге акъикъатны айткъанлары акъкъында яза. Дей ки, артық заманы кельди ве артық репрессиягъа оғърагъан алимлерниң озь акъларыны кендилерине къайтармакъ борджлумыз.

Мен Бекир Чобан-заде тамам Фузули акъкъында 1926 йылы деген сёзлерини энди оның озю акъкъында айтмагъа истейим – Фузули 400 йыл эвель ольгенине бакъмадан бугунь де сагъдыр, яраткъан эдебий тиль яшамакъта. Бекир Чобан-заде де тарих верекъалары арасында унутылып къалмады, сагъдыр, арамыздадыр, бугунь оның идеялары эсасында чалышырсақъ, демек ки Чобан-заде сагъдыр! – дей Алмаз Ульви Бунятова буюк бир месулиет ве сайгъы иле.

АЗЕРБАЙДЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИЙ АРХИВ ИДАРЕСИНДЕ

1937-де къуршунлангъан тюрк зиялышарынынъ эдебий, ильмий вариетини ёкъ этмек, адларыны сильмек оғұрунда чарпышынгъан НКВДжилер тек бу шахысларнынъ кендилерини дегильті де китаплары ве эльязмаларыны да къуршунладылар. Амма, шукюрлер олсун ки, о зульмет девирде де келеджекни тюшүнген инсанлар олуп, эр анги имкянлары булып бу шейлерни сакълатап къалабильдилер.

Алмаз Ульви Бунятованынъ ярдымы иле биз Бекир Чобан-задеге айт бир къач эльязма, фоторесимлер, къарысы Ругия Абдуллинанынъ опера афишалары, мектюплери булунгъан Азербайджан Республикасы Миллий Архив идаресининъ башы **Аскер Расуловгъа** мураджаатта булунамыз. Аскер муаллим бизге буюк мемнююнетле ярдым косытермеге разы олып, идаре еркянындаки Азербайджан Республикасы Эдебият ве санат архиви ве Девлет кино-фотовесикъалар архиви хадимлерине мұваффық косытеришлер берди. Селям-келемлар, макъсадла-рымызыны анылаткъанымыздан соң Дженабы Тарих булундығын бу дергяхта чалышып баштаймыз. Маса устюнде арды-сыра эльязмалар сергилене, эр бириnde Бекир Чобан-заде озъ элинен кирсеткен къошумджа ве тюзөлтмелер бар. Машинада басылған, амма тюзетювлери къалемнен кирсетильген «Хатаининъ тили ве эдебий яратыджылығы акъкъында» колемли макъале, бир сыра арап, латин элифбесинде язылы эльязмалар, шахсий фотолар булуна.

Архив идаресининъ теркибине кирген Кино ве фотовесикъалар архивинде исе бельки энъ тесирли дақъыаларны яша-

гъандырым. 1926 сенеси февраль 26 – март 5 куньлери кечкен Къуруттайның иши видеогъа чекильген тасма косытерилди. Арадан кечкен аман-аман юзь йыл ичинде кинотехнологиялары ойле бир илерилеген заманда сессиз, кейфиетсиз бу кадрларны сейир эткенимдеки о эеджанны сөз иле тарифлемек имкяныздыр! Козь огюмден джанлы Бекир Чобан-заде, Осман Акъчокъракълы, Шевкъи Бекторе, Абиулла Одабаш кечелер.

Аскер муаллим Расулов архивде булунгъан джеми материаллар иле джумертчесине пайлашты. Къуруттай видеосының копиясыны яптырды. Онъя не дередже мутешеккир олгъанымны ифаде этмек ичюн сезлер аджиздир

Аида Эйвазлы:

«Онынъ энъ буюк арзусы тюрклерни бирлештиrmек эди.»

Китаплары, шиирлери ве терджимелеринен садедже Азербайджанда дегиль, Тюрк дюньясында белли, бир сыра нуфузлы халкъара муқяфатларның саиби олгъан Аида Эйвазлының ильк муқяфаты Бекир Чобан-заденинъ адынен багълыдыр. Озюнинъ биринджи муқяфатыны о, буюк бир гъурур иле хатырлай.

АИДА ЭЙВАЗЛЫ,
шайре, терджиман, языджы:

– Бекир Чобан-заденинъ адыны мектепте окъугъан чагымда эдебият дерслеринде эшилттим. Бираз баскъы бар эди, онъя коре Совет Азербайджаны девиринде биз онынъ акъкъында кениш малюматкъа малик оламадыкъ. Анджакъ, дюньяда кырымтатары киби халкъ олдыгъыны башкъа манада огrettителер бизге. Гуя кырымтатарлары советлернинъ душманыдыр, укю-

метни саттылар. Эгер биз, совет идеологиясында тербие алған генчлер, Чобан-заденинъ кырымтатары олғаныны бильсейдик, табиий ки ону севмеджек эдик. Лякин, талийнинъ ирадесине коре мен Ташкент Девлет университетине Журналистика факультети-не окъумагъа кеттим. Студентлик йылларымда ишбу китапның муэллифи иле танышмагъа къысмет олды. О, манъа буюк бир акъикъатны ачты. Эр бир кырымтатар аиласининъ такъдири – фаджия, дерпт китабыдыр. Чобан-заде – бу талий аджджы мил-летнинъ эвляды олғаныны бильдим. Университетни тамамлап, газетлерде чалыштым. Бекир Чобан-заде ве кырымтатарлар акъкъында бир макъале яздым. Бир куню Кырымдан хабер алдым ки, деминки язым Бекир Чобан-заде адына муқяфаткъя ляйыкъ корюльген. Достларымнен берабер Кырымгъа кельдим, ильк дефа Бекир Чобан-заденинъ Кырымыны корьдим. Меним омюримде ильк муқяфатым Бекир Чобан-заде муқяфаты олды.

Чобан-заденинъ арзулары, истеклери о къадар муқъаддес, гузель эди ки, адыны чеккеннинъ аятына Кунеш дөгъурды. Меним де ильк Кунешим Бекир Чобан-заденен башланды. Шиирлерини окъудым, китапларыны саифеледим, Чобан-задени огрендим.

Онынъ шиирлерине хайран олдым. Озъ ана тилини севген, къоруян эр кес севимлидир. Бекир Чобан-заде озъ шиирлеринде Ана тилини, Ватанны, озъ миллетини севмеге огрете, халкъыны уянышкъа чагъыра.

Дейим ки, арзулары гуль ачты? Ёкъ, ачмады. Азербайджаннны чокъ север эди, онъа намусла хызмет этти. Азербайджан онъа ана олды. Онынъ Азербайджан ичюн арзулагъан хаяллары аяткъа кечмеге башлады. Азербайджан ичюн эдебият яратты. Онынъ энъ буюк арзузы тюрклерни бирлештирмек эди.

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ СОКЪАГЪЫНДА КОРЮШЮВЛЕР

Бугунъде-бугунъ Азербайджан, Тюргиеве Къырымнынъ шеэр ве къасабаларында Бекир Чобан-заденинъ адыны ташыгъян сокъакъ, мектеп, кутюпханелер аз дегиль. Амма биринджи олып Бекир Чобан-заде сокъагъы сабыкъ советлер бирлигинде Бакуда пейда олды. Советлер девринде Комсомольская де-нильген сокъакъынъ ады Азербайджан озы мустакъиллигине иришкенинен профессорнынъ адына денъиштирильди. Шусы меракълы ки, эм Бакуда, эм Къырымнынъ Къарасувбазар шеэринде Бекир Чобан-заденинъ адыны ташыгъян сокъакъларнынъ экиси де эвель Комсомольская олгъанлар.

Иште, биз алымнинъ излерини къыдырдыгъымыз Азербайджан Миллий Илимлер академиясы, университет оджалары, языджы ве алымлер табиий ки, Бекир Чобан-заденинъ ким олгъаныны биле ве saatлернен анълатмагъа азырлар. Аджеба, Бакунынъ меркезинден бираз авлакътаки бу сокъакъынъ сакинлери яни сырадан бир инсанлар, сокъакълары адынынъ саиби ким олгъанындан хаберлери бармы? Бар экен ве даа насыл да бар экен!

Сокъакътаки эски бир азбарнынъ ичине кирем. Дивардаки «Бекир Чобан-заде кучаси» язылты тахталаргъа хайли вакъыт тикилем. Экиндже къаттан арекетимни къары ве къоджа меракънен козеткенлерини абайлладым.

– Салам алейкум. Неджасиниз? Бу хансы кучадир? Кимин адыннададыр? – энъкъастан сорайым олардан.

– Бекир Чобан-заде адында

– Яхши, о кимдир?

– Сиз бильмирсиз, ханым? Азербайджан къадыны ичюн Чобан-заде кими буюк инсанны бильмемек айыптыр ахыр. Инди, сизе дейеджийим, – утандырды мени бу яшлы адам ве ашагъы энди. Яныма келип манъя, Бекир Чобан-заде корюмли азербайджан алими олгъаны, азербайджан элифбесини яраткъаны, азербайджан эдебият ве фольклорда хызметлерини анълатмагъа башлады. Совет укюмети оны ольдюргенини ачуунен тариф этти. Дикъкъатнен динълейим субетдешимни. Озюни къыскъадан Али, деп таныштырды.

– Я Бекир Чобан-заде къырымлы дегильми? – сорайым ондан.

– Ёкъ, Азербайджанлыдыр, – инат эте Али муаллим.

– Бас, Азербайджанда Къарасувбазар шехири вармыки?

– Мен о къадарлыгъыны бильмем, олмалы таби. Бекир Чобан-заде – Азербайджанынъ гёркемли алимлерinden бирийди, Республикамызыны, миллетимизни, мустакъилликке дөгъру илери адымламасы ичюн джаныны феда эден шахыстыр! – деди субетдешим ич бир итиразларымны къабул этмейджегини анълатракъ кестирип. Мен де оны къуджакъладым, эллерinden опьтим. Ве бойле субетлер бу соқъакъта эр адымда олды. «Мен Бекир Чобан-задени бильмирем», деген адам тапылмады Бакуда.

Азербайджанда Бекир Чобан-заденинъ излерини ахтарып кельгенимизни эшииттиклери эр ерде къапылар ачылды, saat-лернен анълатмагъа азыр шахыслар булунды. Амма, тек бир ерде не чеким япмамызгъа изин берильди, не де субетлешмек ичюн. Тааджюп, инанылмаз, амма керчек. Бу – Баку Девлет университетининъ Бекир Чобан-заде темелини къойгъан Шаркъ факультетинде!!! Ойса, садедже, факультеттинъ бугуньки деканы или Бекир Чобан-заденинъ ильмий вариети тедкъикъ этилеми,

студентлер бу алимни таныйлармы, киби мевзуда къонушаджакъ, аудиторияларны кезеджек, Бекир Чобан-заде адына лабораториянынъ ишинен танышаджакъ эдим. Амма бу ерде бойле имкян берильмеди.

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ ЭВИНИНЪ ЯНЫНДА ДҮЙГҮЛАРЫМ

Бекир Чобан-заде Бакуда биринджи вакъытта Ичеришехирде ерлеше. Амма профессор Адиль Бабаевнинъ дегени киби, бир кереден алты месуль ве муим вазифелерде булунгъан Девлет хадими ичюн онынъ квартирасы пек тарлыкъ эте. Чобан-заде хариджий мусафирлер, академик ве алимлерни, аспирантларыны эвинде къабул эте. Китаплары ве эльязмаларынынъ сайысы да кунь сайын артаракъ, артыкъ эвине сыгъмай. Буны дикъкъаткъа алгъан Азербайджан укуметининъ косътеришине бинаэн онъя Кооперативная 3 (бугунъки ады – Юсиф Мамедалиев со-къагъы) мензилиндеки эвнинъ экиндже къатында беш одалы квартира берильген. Бу эвден о, 1937 сенеси январь айында Кисловодскъя раатланмагъа кете, январь 28 куню санаторийде раатлангъан вакъытта апске алына ве бир даа эвине къайтып кельмей. Чиркиндеп-чиркин Старополицейская, Полицейская, Кооперативная, Ворошилов киби адларны ташыгъан бу мухтешем сокъакъынъ ташларында табиий ки 85 йыл ичинде алимнинъ излерини къарлар, ягъмурлар ювып, кунешнинъ нурлары силип аткъандыр.

1937 сенеси январь айында алимнинъ китаплары, къыймети ольчюсиз эльязмалары, весикъалары шу эвнинъ балконындан юк арабаларына толдурылып беллисиз ерге алып кетильди.

1937 сенеси октябрь 14 куню, профессор къатль этильгенининъ сабасына, онынъ омюр аркъадашы, Азербайджан опера ве балет артисти Ругия Гиреевна Абдуллина-Чобан-заде яқъаланып, «ватан хайнининъ аиле азасы» сыфатында 8 йылгъа азатлыкътан махрум этилип, Къазахистанда махсус бойле къадынлар ичюн къурулгъан АЛЖИР лагерине ёлланыла. Джеза муддетини Ругия ханым бу лагерьде башындан соңунадже кечирип къайта, андjakъ онъа артыкъ Бакуда яшамакъ ясакъ этиле. Чокъ йыллар девамында укъукъорув тешкилятларына мектюп-аризалар яза-яза, ахыр-соңу къабаатсыз, деп таныла ве 1955 сенеси акъланыла. Бекир Чобан-заденинъ фаалиети ве аятынен меракъланған бир чокъ алим, тарихчыларнен мектюплешкен Ругия Абдуллинанынъ кендиси 7 йыл аилевий хаят кечирген мешур омюр аркъадашы акъкъында ич бир хатырлав язып къалдырмағъан. Ругия ханым лагерьден 1941 сенеси дөгъгъан Гирей адлы оғылунен къайтып келе, Гирей Бекир оғылу Чобан-заде исимини ташыгъан бу инсан Азербайджан Илимлер Академиясында биле чалышкъан, оны керчектен де профессорнынъ оғылу, деп сайгъанлар, амма соңра бунынъ акъикъаттан узакъ олгъаны, сахтелиги бельгилене. Бекир Чобан-заде апс этильгенинъ анкетасыны озъ элинен толдурғанда тек 19 яшында Мустафа оғылу акъкъында яза. Эгер, Ругия ханым, дейик 1937 сенесининъ башында юклю олгъаны такъдирде биле къоджасы январь 28-ден та октябрьниң 13-не къадар апсте булунгъан докъуз ай ичинде дөгъурмасы керек эди. Бала исе Бекир Чобан-заденинъ олюминден дёргүйлүк сонъра дюньягъа кельген.

НАРГИН АДАСЫНДАН СОНЪСУЗЛЫКЪКА

Бакуда соңыки кунюмни Бекир Чобан-заде аятынынъ соңъ саатлерини кечирген ерлерде, аягъына таш багъланып джеседи Хазар денъизине атылған Наргин адасы этрафларында кезип, тюшүнджендерге далым. Ады къоркъунчлы эфсане ве икяелер-нен сарылған Буюк Зере адасы, Йылан адасы, Олюм адасы киби исимлернен белли Наргин адасы. Шеэрден отуз километр къадар эректеки ада Бакунынъ эр еринден корюне.

Бекир Чобан-заденинъ башы устюнде къара булутлар 1937-ден баягъы эвель, 8-9 йыл алдын эм Азербайджанда, эм де айны заманда дөгъъян Къырымында башлады. Ильмий фаалиетининъ энъ парлакъ бир дереджесине котерильген, Тюркология илими онынъ хызметине пек мухтадж олгъаныны бильген Бекир Чобан-заде чалышмакъ ичюн азачыкъ бир имкян булмакъ ниетинде умюдсиз бир адым атмакъ зоруна къаларапкъ «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» макъалесини яза.

Рисале шекилинде¹ чыкъътан мезкюр язы пек серт бир тенкъидге оғъратыла. Даа дюнъ Къырымда онынъ иле бир сафта тургъан сиясетчи аркъадашлары, къалемдешлери, чокълары адларыны биле язмагъа утансипмы, къоркъыпмы чешит тахаллюслер алтында 1929-30 сенелери «Янъы дюнъя» газетасынынъ саифелеринде «Эски мақъам иле эски тюркюпер. Яхуд текrar Чобан-заде хакъкъында», «Профессор Чобан-заденинъ соңъ чыкъътан китабы хакъкъында», «Чобан-заденинъ мектюби муна-

¹ «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик», Баку, 1929 с, с.33. (АзГНИИ)

себетинен» киби языларынен пис бир уджюмлерини башлайлар. Даа бир къач йыл эвельси Къырымның гъууруры деп танылгъан профессоргъа «экиюзълю», «буржуа миллетчиси», «яланджы» киби лагъаплар такъыла. Ишбу кирли ишке сырдан джаиль ишчилер, омюринде бир газета ве я да китап окъумагъан койлюлер джельп этильди. Бу «муэллифлер» (*табиий ки, макъалелерни ииши ве я да койлюлер язмады*) Бекир Чобан-задени къарапаламакта санки ярышламактა эдилер.

Юкъарыда къайд этильген макъалени Бекир Чобан-заде насыл дуйгъулар ичинде язғаныны Сафтер Нагаев озюнинъ «Иште санъа чобан оғълу» китабында¹ алимнинъ къардашы Зулейха Халилеванен шахсий субети эсасында ачыкълай. Зулейха ханым муэллифке шуларны анълаткъан: «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» адынен 1929 сенеси Бакуда нешир этильген бу макъаледе агъам озюнинъ бир чокъ ильмий позицияларындан кери чекильгенини анълап, тааджиплендим.

...Акъшам чайына отургъанда бу макъаледен зияде кедерленгенимни агъама айтып ташладым.

– Манъа бойле макъалени язмакъ къолай олды, беллединъми? Юрек къанымнен яздым. Япъянларымның эпизини озы элимнен сильмек къолай олмады. Лякин макъаледе аз олса да озюмнинъ ильмий ве ичтимайи фаалиетимден не ичюн вазгечкенимни анълатувнен бирликте, оларның илериде кене де дюнья юзюне чыкъаджакъларына ве меним адымны кирлемеге

¹ Сафтер Нагаев «Иште санъа, чобан оғълу!», 2007 Акъмесджит, 51-нджи с.

дегиль де, эбедийлештирмеге хызмет этеджеклерине эминлик бильдиридим.

Буны сен анъламакъ керексинъ, бунынъ ичюн мени къа-баатламагъа акъкъынъ бар. Амма башкъа чарем къалмады. Тёньюльдим, бу даа девам этеджекми, бильмейим... Шунынъ ичюн агъанънынъ гунасыны бельки де бир вакъытлар ювула биледжегини санъа корымек къысмет олур? Шимдилик башкъа чарем ёкъ...»

Зулайха ханым агъасынынъ акъланылгъаныны, онынъ акъкъында энди керчек макъалелер язылгъаныны корип етиштири-ди, амма агъасынынъ озы юрту Къырымгъа эйкели, китаплары, адыны ташыгъан соқъакъылар, күтүпхане ве мектеплер, ильмий конференциялар иле къайткъаныны корип оламады. О, да агъасы киби гъурбет илләрде, сюргүн этильдиги Озыбекистанынъ Андижан шеэринде эбединен къалды...

44 йыллыкъ омюрининъ чечекленген, алимлернинъ хаял-ландыгъы энъ юксек севиелерге котерильдиги девирде джаипъ, инсансыфат вахший айванларнынъ элинде бир эт парчасы олды. 1956-58-ләрде Сталин зулумынынъ ерине къыскъа бир муддет «эrimek» йыллары башлангъанда Бекир Чобан-задени котекле-ген, къатль эткен инсанларнынъ эписи джезаланаджакъ. Амма, артыкъ пек кеч оладжакъ.

Бутюн анълы омюрини илимге, Тюрк дюньясына, айрыджа Азербайджан илимине хызметке багышлагъан алим, шаирлер-ге хас назик къальп саиби, башта озы халкъыны олмакъ узьре, джеми тюрк халкъларыны уяндырмакъ, дөгъру ёлгъа салмакъ оғырунда яшагъан Бекир Чобан-заде о къанлы 1937-нинъ октябрь 12-ден 13-не кечер геджеси нелер акъкъында тюшүнген экен? Козълери оғынден нелер кечкен экен? Акъылына нелер кельген экен? Онынъ чобан олмасыны арзулагъан бабасы Къурт Ваап-

мы? «Илим къазаны отсыз, оджакъсыз къайнар», дие балала-рына дестанлар, шиирлер октүгъан, октүвгъа севги ашлагъан анасы Вайде Шерфеми? Адыны озю къойгъан севгили къардашы Зулейхамы? Къарт Къарасувнынъ шырныкълы сокъакълары, кирамет дамлы беяз эвчиклери, мектебими? Онынъ октүвүнина пара топлагъан ве соңра профессор унванында къайткъанда аш-сув, чалгъы-чагъананен таа Къарасувбазаргъа кириштеки Сарысув коюне каршыламагъа чыкъкъан джемаатымы?

Омюр аркъадашлары Диляра Булгакова, Ругия Абдулли-нанынъ аджджы талии акъкъында тюшюндими? Я да дёрт яшында эвлятлыкъыя алгъан ве озь оғылу киби севген Муста-фанынъ келджеңеними?

Инсан даянылмайджакъ ашшалав, акъарет, макъале язгъан пармакъларыны бирер-бирер къыргъан сопа дарбесинден бир къач дақъкъалыкъ олса да тыныш алмакъ ичюн адларыны бирер-бирер сыралагъан меслекдешлери, фирмъа аркъадашлары, до-стларыны тюшюнген экенми? Олар оны афу этебилирлерми? О, исе соң дақъкъаларынадже видждан азабыны чеккендир.

Я о, шиирлеринде озюне яхши бир олюм тилегенде соңу насыл оладжагъыны тахмин эткен ве «Расткеле»синде язмагъан эдими!

*Чюрюк шу топракъ инанып болмай,
 Чечек джокъ бу ерде туралгъан солмай.
 Къоркъаман бир саба дюгюнге кеткенде,
 Тойларда къуруулып джигитлик эткенде,
 Эндирир бир силле, соң куле-куле
 Аттырыр чукъургъа явур «Расткеле».*

«Расткеле».

1922 сенеси Къырымда, бойле бакъкъанда энъ баҳтлы ча-
гында, десене, юрги бир шейлерни сезди ки, мийинде ве къаль-
бинде шу сатырлары дөгъып, «Янықъ къавал»ны сызлатты:

*Бир олю болайым мезарсыз, ташсыз,
Къадимсиз, зикирсиз, яланджы козъяшсыз.
Тиймесин тениме титреген эллэр!
«Ольди!» демесин тувмай ольгенлер!..*

«Янықъ къавал»

Бекир Чобан-заденинъ кендиси дегени киби о, мезарсыз, ташсыз авушты бакъий дюньягъа, менгуликке дёнди. Мезары, ташы о якъта турсын, атта ольген куню ве йылы да чешит мен-
баларда фаркълы косытериле.

Биринджи «олюм куню» – 1937 сенеси октябрь 12 куню чыкъарылған укуомге бинаэн шу куннинъ – 13 октябряге кечер геджеси Баку шеэринде къуршунланды.

Экинджи тахмин – 1938-1939 с.с.. Базы муэллифлер, джум-
леден языджы Сафтер Нагаев СССР Алий Махкемеси тарафын-
дан 1957 сенеси апрель 18-де имзаланған ресмий тезкереге
эсасланалар. Онда Бекир Чобан-заде 1939 сенеси июль 18-де
Азербайджанынъ Хачмаз коунде вефат эткенини бильдире.

Озюнинъ «Медений инкъиляп аскери» серлевалы ве-
сикъалы повестинде Сафтер Нагаев шуларны яза: «Бир сыра
неширлерде онынъ элжак олув девири 1938 сенеси апрель 4, деп
косытериле. Лякин о, 1937 сенеси октябрь 12-де укуом этильсе,
1939 сенеси июль 13-кедже бастырыкъларда булуна, соңыра
Азербайджан ССРнинъ Хачмаз шеэрине кетириле ве анда
укуом иджра этиле. Буны СССР Алий суды арбий коллегиясы-
нынъ КПСС XX съездinden соңъ чыкъарылған къараплары тас-

дикълайлар. Бу коллегиянынъ 1957 сенеси июнь 25-те берген справкасында шойле дегниле: «СССР Илимлер академиясы Азербайджан филиалынынъ акъикъий азасы Бекир Вагапович Чобан-задени 1937 сенеси январь 27-гедже яни къапалмасына къадар къабаатлав акъкъындаки иш СССР Алий судунынъ Арбий коллегиясы тарафындан 1957 сенеси июнь 6-да гъайрыдан бакъылды.

Б.В. Чобан-задеге нисбетен 1937 сенеси октябрь 12-де чыкъарылгъан укюм янъы ачылгъан шарайтлер муджиби ред этильди ве бу иш джинает эркянына саип олмагъаны ичюн бир тамам токътатылды.

Б.В.Чобан-заде вефатындан соңъ акъланылды»

Шу коллегия тарафындан берильген олюм акъкъындаки шеадетнамеде Бекир Вагапович Чобан-заде 1939 сенеси июль 18-де Азербайджан ССРининъ Хачмаз шеэринде вефат эткени тасдикълана». Языджынынъ 2007 сенеси нешир этильген «Иште санъа, чобан оғылу» китабына арадан кечкен он еди йыл ичинде Бекир Чобан-заденинъ фаалиети ве фаджиалы элякъына даир янъы фактлар ачылгъанына, бир чокъ янъы тедкъикъятлар дердж олунгъанына бакъмадан «Медений инкъиляп аскери» повестин-деки джумлелер ич бир денъишмесиз кирсетильген.¹

Учюнджи «олюм куню» – «Азат Къырым» газетининъ 1942 сенеси август 7 санында Абдулла Исмаилнинъ «Профессор Бекир Чобан-заде. «Большевиклернинъ эсарети» очеркинден парча» макъалесинде хабер этиле. Занымджа, ишбу макъалени олгъаны киби ве толусынен дердж этмекте файда бардыр.

¹ Сафтер Нагаев «Иште санъа, чобан оғылу!», 2007 Акъмесджит, 51-нджи с.

«Профессор Бекир Чобан-заде

(«Большевиклернинъ эсарети» адлы очеркten парча)

1924-джи сенеси баарь куньлеринден бири эди. Джума куню олдыгъы ичюн языджылар клубына топлашкъан Баку зияллылары азербайджан шаири Молла Вагуфнынъ яратыджылыгъы акъкында шаир адыны ташыгъан, лякин бунъя ич де леякъаты олмагъан большевиклернинъ ялтакъ күйругъы М. С. Ордубадинъ марузесини динълей эдик. Эр сой авантюрист ёлларнен Вагуфнынъ пролетар шаири олдыгъыны исбат этмеге чалышкъан Ордубади, кендисининъ гъает кулюнч вазиетте къалдыгъыны тюшюнмеге башлагъан эди. Салондан кельген арасы кесильмеген репликалар Ордубадини онсыз да шашырткъан эди. Бильхасса шаркъ эдебиятынынъ хазинедары ве бутюн эдебий мирасларнынъ муафизеджиси олгъан Сельман Мумтазнынъ (шимди сюргүндөдөр) къалын юксек ве соңъ дередже акълы репликасы Ордубадинъ – шу большевиклер лакейининъ башында бир бомба киби паттай эди.

Сельман Мумтаз, Вагуфнынъ халкъ шаири ве эм де лирик бир шаир олдыгъыны эр адмыда нумайиш эттирмек ичюн онынъ эр бир шиир несирелерини эзберден окъур ве Вагуфнынъ бутюн яратыджылыгъынынъ реаль барлыгъыны ашкяре чыкъарып.

Трибунагъа бир адам якълашты. Онынъ сымасы Баку зияллылары къаршысында ильк дефа корюльди. 27-28 яшларында корюнген шу генчни ильк корюниште Тюркиели, соңрада Орта Асия халкъларындан бирине бенъзетмек мумкүн эди. Къонушмайынджа онынъ кърымтатары олгъаныны кестирмек пек кучь эди. Меджлиске башчылыкъ япкъан языджы, шеэримиздинъ янъы мусафирини бутюн Баку зияллыларына такъдим этти:

– Бизим Баку университетине – лисан ве эдебият кафедрасында чалышмагъа кельген генч тюрколог-профессораларымыздан Чобан-заде Бекир! – деди.

Шу изаатны динълеген Баку зиялышлары, ихтирам алямети оларакъ, профессор Чобан-заде ни буюк самимиет ве ааратнен алгышладылар...

Буюк халкъ ве лирик шаири Вагуфнынъ яратыджылыгъына, аят ве фаалиетине Чобан-заде дөгъру къыймет берди. Лякин коммунист языджы Ордубадининъ фикирлерине зыт олгъан бу чыкъыш о замандан бери генч профессор Чобан-заде нинъ алайхине ошек яратмакъ ичюн бир земин азырлагъан эди.

Чобан-заде иле якъынлыгъымыз, латын элифбасыны аяткъа кечирген янъы тюрк элифба комитетинде (1926-1927 сенелеринде) чалышдыгъым заманларда башлады.

Даа соңъ азербайджан девлет ильмий тешкерюв институтынен олгъан якъынлыгъым ве ильмий эмекдашлыгъым мени генч профессор Чобан-заде нен даа сыкъ якъынлаштырды.

Чар укюмети заманларында мусульман джемиети тарафындан Тюргиеге ёлланғъан Чобан-заде Истанбул орта мектебини мувафақъиетнен битирген, соңра Будапешт дарульфунунына кирип, оны битирип чыкъкъан.

1917 сенеси революциясы Русиени къаплап алгъан соңъ Чобан-заде артыкъ гъарбда ильмий вазифелерни быракъып кенди ватаны Кърымгъа дөгъру джан аткъан ве бир къач сенелер Кърым дарюльфунунында чалышкъандыр. Лякин Кърымда большевик – чуфутларнынъ кескин реакциясы ат ойнаткъан вакытларда ватан ве халкъ достларына къаршы алышып барылғъан мубarezеде нишангъа алынгъан федакарлардан бири де Б. Чобан-заде олды. Иште бу себептен, Чобан-заде 1924 сенелеринде Кърымны терк этмеге ве Азербайджанда чалышмагъа къарап берди. Баку алий мектеплерининъ студентлери ве бир сыра Баку зиялышлары профессор Чобан-заде ни, хусусан Бакуда чагъырылғъан тюрокология къурултайдан соңъ, акъикъий

бир тюрколог таныды ве онъа ве Баку дарюльфунунында лисан, эдебият ве тюрколожи кафедрасы этрафында ильмий ишлер алып бармасы ичюн муайен дереджеде урьмет дөгъурдылар. Лякин, большевик реакциясы бойле бир урьметке къаршы эр заман мубарезе алып бара.

Чобан-заде ялынъыз ильмий хадим ве лисан-эдебият илимлери профессоры дегиль де, айны заманда гузель ве лирик шаир эди. Онынъ эр дайында янында кездирдиги китапчасында язып, ери кельдикте окъудыгъы бир сыра лирик ве дюльбер шиирлери, олдыкъча къуветли ве бедиий бир устюнликке малик эди. Онынъ «Сааръ», «Шефакъ», «Кунеш», «Бааръ», «Дунай таша» шиирлери кендисининъ энъ чокъ севдиги лирик парчалардыр. О, бу шиирлернинъ бир къысмыны, кендисининъ сёйледиги киби, чет мемлекетлерде олдыгъы заманларда – студентлиги заманында язгъандыр. Шиирлернинъ тили саде, мезмуны зенгин ве окъюджысына эр джеэттен яхши анълашыла эди. Ич шубесиз ки, Бекир эфиндиге Тюркие шаирлеринден Тевфик Фикретнинъ, Яя Кемалнынъ ве Зия Гок-Алпнынъ дерин тесирлери олгъан эди.

Чобан-заде нен соңъки корюшювим Шималь улькесининъ энъ кенар тайгаларындан бириnde олды. 1938 сенесининъ де-кабрь айы эди. 38 дередже сувукъ инсанны къылыш киби кесе эди. Троицк-Печорский озени кенарында Покровка кою якъынларында сыйкъ дагъларнынъ бириnde агъач кесе эдик. Бу арада лагеримизнинъ къаршысындан махбуслер этапы кечдигини коръдик. Махбуслер бизни корер-корымез сигар ичмек маначыгъынен токъталдылар. 10-15 адым узакъта турып этапнынъ къайдан кельгенини сорадыкъ. «Кавказдан» дедилер. Мерагъымыз даа да артты. Озы акъикъий инсан ренклерини битирген бу заваллы адамлар бири-бирлерини козъден кечирмеге башладылар. Бу арада кимдир меним адымны айтып къычырды. Дикъкъатнен

бакъкъанда 10 сенеден берли Бакуде «Енъи ёл» газетасында бирликте чалышдыгъым эски журналист ве лисан, тарих муаллими Асан Имамов эфендининъ солгъан чересини зор кучнен танып бильдим. Бу этапнынъ ичерисинде Б. Чобан-заде ни, мешур лингвист ве тарихчылардан Абдулла Тагизадени, Джеббар Меметзадени, ве даа бир чокъларыны таныдым.

– Сизлерни не ичюн къапаттылар? – суалине джевапны айны суаль иле алдым: «Я сени не ичюн къапаттылар?!».

Артыкъ бундан чыкъараджагъым нетидже пек къысъка олды. ГПУ-НКВД бутюн тюрк-татар халкъларынынъ зиялышырында ялынъыз кендисининъ душманларыны коре, оларны къапата, ата ве я Узакъ Шимальнинъ, Сибирьнинъ каторталарына ташлай эди.

15 дақыкъа къонушдыкътан соң йыртыджы чекистининъ «къалкъ!» – сеси Кавказ этапыны бизден айырды. Олар узакълашып, козъден гъайып олдылар. Анълашылдыгъына коре, олар Поляр аркъасына – Воркутагъа баргъанлар.

Шимди севимли профессор ве шаиримиз Бекир Чобанздае эфендининъ ве аркъадашларынынъ талии, о, козъге корюнmez күүветнинъ элиндедир. Ким билир бельки кене де корюшириз...

Абдулла Исмаил «Азат Кърым», 1942, август 7.

Эльбетте ки, Абдулла Исмаилнинъ макъалесиндеки сёзлерден шубеленмеге эсас ёкътыр, амма бираз архив араштырмалары яптыгъымыз нетиджесинде бойле фактларны ачыкъладыкъ. «Русиенинъ кери къайтарылгъан исимлери» сайтында Ленинград мартирологынынъ 7-нджи джылтында «Таги-заде Абдулла Мамедович (Мамед оглы), 1897 г. р., уроженец г. Гянджа, из семьи кустаря, окончил Институт живых восточных языков в Ленин-

граде, зав. кафедрой языков Азербайджанского пединститута, ученый специалист АзФАН СССР, проживал: г. Баку. Арестован 18 марта 1937 г. Выездной сессией Военной коллегии Верховного суда СССР в г. Баку 2 января 1938 г. приговорен к высшей мере наказания. Расстрелян в г. Баку 3 января 1938 г.»

<https://visz.nlr.ru/person/book/t7/20>

Энди экинджи исим – Маметзаде Джаббар акъкъында ма-
люматны араштырып, буларны окъуймыз:

Мамед-заде Джаббар Аббас оглы.

Дата рождения: 1882 г. **Варианты ФИО:** Мамедзаде Мир-
за Джаббар Аббас оглы. **Место рождения:** Эриванская губ., г.
Эривань (Арм.ССР, г. Ереван). **Пол:** мужчина. **Национальность:**
турок (азербайджанец). **Гражданство (подданство):** СССР. **Со-
циальное происхождение:** сын преподавателя. **Образование:**
высшее (Азерб. Гос. Ун-т), к.пед.н. (1935), д.пед.н. (1937). **Про-
фессия / место работы:** преподаватель. **Место проживания:**
Аз.ССР, г.Баку. Дата расстрела: 1937 г. Место смерти: Аз.ССР,
г.Баку. **Место захоронения:** Аз.ССР, г.Баку. **Где и кем аресто-
ван:** органами НКВД Аз.ССР. **Дата ареста:** 1937 г. **Обвинение:**
по политическим мотивам. **Осудивший орган:** тройка при НКВД
Аз.ССР. **Приговор:** ВМН (расстрел). **Дата реабилитации:** 1957
г. **Источники данных:** Правозащитный Центр Азербайджана;
Зейналов А. Эриванская интеллигенция. – Баку: Мутарджим,
2011, стр. 53-54. <https://ru.openlist.wiki> Мамед-заде Джаббар
Аббас оглы (1882)

Яни репрессия къурбанларының ресмий джедвелиндеки
малюматларгъа коре макъале муэллифининъ 1938 сенеси де-

кабрь айында Сибиръде расткетирдиги эки шахыснынъ бириси Джаббар Мамет-заде 1937 сенеси, Абдулла Таги-заде исе 1938 сенеси январь 2 ве экиси де Баку шеэринде къуршунлангъан. Эбет, базыда НКВД къуршунлав укюмини лагерьлерде узун джезза муддетине денъиштирген. Амма бу, пек сийрек расткельген алдыр.

Кене де 1942 сенеси Къырымда рус тилинде нешир этильген «Голос Крыма» газетасында онынъ баш редакторы, бильхасса, иджретте танылгъан рус языджы ве шири Александр Булдеев озюнинъ «Татар шири Чобан-заде» макъалесинде: «Къырымтатарларнынъ шири Чобан-заде буюк террор къурбанларындан биридир. 1938 сенеси ГПУ органлары тарафындан Бакуда якъаланаракъ беллисиз гъайып олды. Онынъ такъдири акъкъында эр шейден хабердар джелляттан башкъа ич кимсе бильмей», деп яза.¹ Шуны да къайд этмели ки, бу макъале Бекир Чобан-заде ольдюрильген соңъ пейда олгъан биринджи язылардан биридир.

Азербайджанда Бекир Чобан-заденинъ фаджиалы талиий ве ильмий, эдебий мирасы акъкъында 2018 сенеси нешир этильген «Бекир Чобан-заде» колемли монографияда онынъ муэллифи, илимлер докторы, профессор, полковник, Чобан-заденинъ такъикъат ишини темелинен тедкъикъ эткен, бу иш ичиндеки весикъаларнен пайлашкъан Джалал Касымов къатий шекильде «*Güllələnəmtəyə təhkum edilmiş təhbəsün sağ qalması*

¹ Булдеев А. И. Татарский поэт Чобан-заде // Голос Крыма. — Симферополь, 1942. — 12 апреля)

нə qədər həqiqətə uyğundur? Bu qətiyyən mümkün deyildi. Güllələnməyə məhkum olanlar dərhal güllələnirdi. B.Çoban-zadə də güllələnmişdi və onun Sibirdə görünməyi mümkün deyildi»¹, деп яза ве исбаты оларакъ айт (фотолар саифесине бакъ) Справканы дердж эте.

Украина Тыш ишлер назириниң биринджи муавини Эмине Джапаровының ярдымы саесинде Азербайджан Девлет Төлюкесизлик Хызметининь архивинден Бекир Чобан-задениң якъаланмасы, соргъу этильмеси ве къуршулланмасына даир бир къач весикъаны эльде этмеге наиль олдым ве оларны дердж этмектем (фотолар саифесине бакъ).

Меним кедерли тюшүнджендеримни чокъ шейни коръген, нидже-nidже къанларны ювгъан, бинълернен гунахсыз инсанларның джесетлерини къуджагъына алгъан къарт Хазар да сезди. Деньизден далгъалар аякъларыма келип урула ве санки Бекир Чобан-задеден селям кетирелер.

Хазарнен сагълыкълашып башкъа бир деньизниң – Къарadenъизниң ялысындахи Истанбулгъа ашыкъам. Бекир Чобан-задениң осьмюрлиги, генчлиги, миллетчи, сиясетчи оларакъ шекилленген, ильк шиирлерини язған Истанбулына. Бекир Чобан-задениң Истанбулына...

ТЮРКИЕ

ИСТАНБУЛ

Бильге ОТАР:

«Бабам бу архивни омюр бою топлады ве къоруды.»

Истанбулда биринджи баргъан ерим раҳметли Исмаил Отарнынъ Эренкайдеки эви олды. Исмаил бейнинъ къызы, бабасынынъ архивининъ къоруыйдыхысы Бильге Отарнен чокъ-йыллыкъ самимий достлугъымыз бар. Бу эвде дефаларджа булундым, къыйметли архивнен де танышым, Амма бу сефер, яни маҳсус бир макъсаднен келишимде, архивдеки дегери ольчюсиз весикъаларны башкъа козълернен козъден кечирем. Оларнынъ эр бириnde – олсун паспорты, олсун, Галатасарай лицейинден алынгъан диплом, олсун Будапешт университетиндеки сынавлар китапчыгъы, шахсий мектюплери, эльязмларында Бекир Чобан-заденинъ имzasы, пармакъ излери бар, онынъ нефеси сезильмекте.

– Бабам бу архивни «муршидим Джаддер Сейдамет Къырымэр» деп буюк сайгъы иле анъгъян Джаддер Сейдамет Къырымэрнинъ авалеси иле топлап башлагъан. Джаддер Сейдамет Бекир Чобан-заденинъ энъ якъын досту Хамди Атаманнынъ эништеси олып, онынъ Анифе абласына эвли эди. Бекир Чобан-заде ширлерининъ эльязмалары, шахсий весикъаларыны, мектюплери

ве фотоларыны Хамди бейге ёллагъан. Джафер Сейдамет де буларны эмджең Ибраим Отаргъа ве бабама ишангъан. Бабам бу авалени ерине кетиререк, бутюн анълы омюри девамында Бекир Чобан-заденинъ хаяты ве фаалиетине даир мальземелер топлады. Бу меселе боюнчада Маджаристан, Азербайджан, Озыбекистан, Извечредеки архивлерге мектюpler язды, копиялар алды. Бекир Чобан-заде фаалиетини араштыргъан Д. П. Урсу, Ф. Алпатов ве Ф. Ашнин, С. Нагаев, А. Бабаев киби алим ве тедкъикъатчыларгъа эр анги ярдымда булунды, архивде чалышмакъ имкяңларыны теминледи, почетанен ёллады. Бабамынъ озю де 1999 сенеси архивде булунгъан мальземелерден тертип этильген «Кырымлы тюрк шаир ве бильгини Бекир Сыдкъи Чобан-заде» серлевалы китапны нешир эттирди. Китап сатылмады, истеген эр кеске – олсун билим адамлары, олсун студент ве мектеп огредидилери, сырадан бир койлюге бедава дагъытылды. Эминим ки, бабамынъ бу чалышмасы пек чокъ тедкъикъатчи ве оджаларнынъ ишине ярагъандыр, – дей Бильге Отар.

Архивде булунгъан Бекир Чобан-заденинъ Хамди Атамангъа язгъан мектюplerinden онынъ аятынынъ Маджаристан девирине айт малюматларны аламыз, шиирлерини насыл ве нерелерде язгъаны, фикирлери ве тюшүндөжелеринен таныш олам. Бекир Чобан-заде ве Хамди Атаманнынъ мунасебетлери не дереджеде самимий ве якъын олгъаныны онынъ доступа «Севгили Хамдичигим», «Козьчигим Хамдичигим», «Козълеринъден оперим» киби хитабы делялет бермекте.

Илле Исмаил Отарнынъ архивинде булунгъан эльязмалар саесинде Кырымда Бекир Чобан-заденинъ бир къач ширий джыйынтыкъларыны нешир этмек имкяны олды.

ГАЛАТАСАРАЙ ЛИЦЕЙИНДЕ

Истанбулнынъ ашыры къалабалыкълы Бейогълу мааллесинде Галата къуллеси янында Тюркиенинъ энъ къадимий, энъ мешур Галатасарай лицейи ерлешмектедир. Султан Баязид 11 девиринде 1481 йылышында къурулгъан Galata Sarayi Enderun-u Нүтмайипи. 1866 сенеси эндерун франсыз окъув системасы шекилинде гъайрыдан ачылды ве артыкъ Galatasaray Mekteb-i Sultani дие адландырылды. Иште, Къарасувбазарлы бир адий чобаннынъ огълу, рушдие мектебини битирген, ана тилинден башкъя ич бир тильни бильмеген 15 яшында осьмюр Бекир Сыдкъы (лицей весикъаларында онинъ ады бойле къайд этиле) франсыз тилинде тасиль берильген Султан мектебине окъумагъа келе. Базы менбаларгъа коре, онинъ бу нуфузлы мектепке кирмесине Джәфер Сейдамет Къырымэр ярдым эткен.

Галатасарай лицейинде чалышмам имкяныны теминлеген Зафер Къаратайнен экимизни къапысында тарих оджасы Сулейман Уньлюсой талебелеринен бирликте къаршылап ала. Иште, санъа Интернет девири! Биз кельмезден эвель Бекир Чобанзаде акъкъында, онинъ шу лицейде окъугъаны акъкъында ич эшитмеген бу генчлер насылдыр беш дақъкъадан соң бизим суалперимизге тафсилятлы джевап берип башладылар ве бойле буюк шахыс иле гъуурлангъанларыны бильдирдилер ки, санки эр кунь онинъ хаяты ве фаалиетини оренелер. Деминки беш дақъкъя ичинде олар эллериндеки телефон вастасынен Интернетке кирип, Бекир Чобан-заде акъкъында бильги алдылар ве бизим олардан не беклегенимизни аман анъладылар!

Атта Бекир Чобан-заде илле шу Мектеб-и Султаниде окъугъан чагъында язгъан ильк «Ананъ къайда» шириндөн сатырларны энди эзберден айтып бердилер.

Сулейман оджа Унълюсой ве Сема оджа Сунайларнен бирликтө лицеининъ сыныф одаларыны, китапхане, буюк салоныны кезип чыкътыкъ. Келеджектө дюньяджа мешур тюрколог алим бу азбар ичинде, бу сыныфларда, китапханеде пишкендеше, шириретке ильк джиддий адымларыны ата. Бу ерде Абдурауф Фитрат киби омюрлик достлар арттыра, Лицеининъ мудири, белли тюрк шаири Тефик Фикретнен якынлаша ве онынъ устазлыгъында джиддий шиирлер язып башлай.

Бекир Чобан-заденинъ Тюркие девириндеки энъ парлакъ хатыраларындан бири Исмаил Гаспринскийнинъ Истанбулгъа кельмесидир, деп тахмин этиле. Абдурауф Фитратнынъ бу корюшүвге баргъаны тасдикълангъан факттыр. Бу хусуста бизге Озъбекистанда тафсилятлы малюмат бериледжек.

Алты йыллыкъ окъув муддети битетдектө Биринджи дюнья муаребеси башлана ве Русие озы ватандашларыны кери къайтмагъа меджбур эте. Бекир Чобан-заде де бойсунмакъ зоруна къала, лицеини битиргени акъкъында дипломыны биле алмадан Къырымгъа кете.

Зафер КЪАРАТАЙ:
«Къырым Халкъ Джумхуриетининъ фикрий
темели Истанбулда къоюлды.»

ЗАФЕР КЪАРАТАЙ,
«Эмель» факъуфынынъ башы, «Эмель»
дергисининъ баш муаррии:

– Истанбул – бизим миллий тарихымызда муим ер тута. 1917 -де илин этильген Къырым Халкъ Джумхуриетининъ фикрий

темели Истанбулда къоюлды, десек ич те янълыш олмаз, чонки Номан Челебиджихан, Джәфер Сейдамет Къырымэр талебелик чагъында мында 1908 сенеси «Къырымтатар талебе джемиети», соңра 1909 сенеси «Ватан» джемиетини къуралар. Айны бу йылларда бу ерге Бекир Чобан-заде окъумагъа келе ве 1914 сенесине къадар булуна. Джәфер Сейдамет, ялталы зенгин инсанлардан бири Бекирзаде (Хамди Атаманның бабасы) онъа аталькъ этелер, тасиль алмасыны теминлейлер.

Джәфер Сейдамет Къырымэр, Номан Челебиджихан 1912 сенеси Къырымда «Миллий фирмъя»ны, аркъасындан да 1917 йылында Къырым Халкъ джумхуриетини тэсис эттилер.

Галатасарай лицейинде окъугъан йыллары Бекир Чобан-заде Истанбул университетине тиль курсларына да къатнай, анда маджар түркологларынен таныш ола. Олар бу йигитнинъ бильгиси, истидатына хайран къалып, оны Будапештеге давет этелер. Анда кетмесине ве окъумасына кене де Бекирзаде Атаман, Хамди Атаман ярдым этелер. Будапештеде язған шиirlерини Бекир Чобан-заде Хамди Атаманғъа ёллай. 1919 сенеси Джәфер Сейдамет Хамди Атаманның къызы къардашы Анифеге эвлене. Оларның арасындағи достлукъ акърабалыкъ да чевирильди.

Бекир Чобан-заденинъ сиясетчи, миллетпервер бир шахъыс оларакъ шекилленмесинде Джәфер Сейдамет Къырымэр пек буюк роль ойнағъандыр. Иште, Бекир Чобан-заде Будапешт университетини битирген соң оның даветине коре Лозаннагъа кете. Апрель айындан та июнь айына къадар оның янында булуна, түрк паспортыны беклей. Джәфер Сейдаметнен экиси миллий меселелер, халқымыздың келеджеги хусусында фикирлешкени беллидир. Буны Бекир Чобан-заденинъ шу къыскъа девир ичинде язған мұкеммель 7-8 шиiriнде де коремиз.

Лозаннадан Истанбулны кечип Къырымгъа къайткъан Бекир Чобан-заде Джәфер Сейдамет онъа ишангъан вазифени эда этмеге кирише, – тариф эте Зафер Къаратай.

Зафер Къаратай иле берабер Галатасарай лицейи этрафындаки соқъакъларны кезип, джаяв тап Сулеймание джамисине къадар юремиз. Къырымдан кельген талебелерниң чокъусы илле бу ерлерде топлашкъан, Къырымның келеджегини тюшүнген, эр бири узерине тюшкен месулиетни вазифени эда этмеге азырлыкъ коръгенлер. Авропа университетлеринде энъ юксек косътергичлерни эльде эткен, парлакъ истикъбаль саibi олабиледжек бу генчлер анда къалабилир, раат омюр кечиребилир эдилер. Оларның чокъусына пек перспектив бир теклифлер де этильди. Лякин, Авропа ве Тюркиенинъ нуфузлы университетлерини тамамлагъан Номан Челебиджихан, Мамут Недим, Амди Гирайбай, Бекир Чобан-заде ве дигерлери бельки ольдюриледжеклерини биле-бile Къырымгъа къайтмакъ къарапыны алдылар. 1918 сенесинде Номан Челебиджиханның вахшийлердже ольдюрильмесинден башлангъан репрессиялар йылдан-йылгъа суръат ала-ала, 1937-38 йыллары миллетниң энъ бильгили къысмыны кесип-догърап, 1944-те исе тамамиле ёкъ этмек ичюн къоджаман СССРниң беш улькесининъ бешюзь кошесине дарма-дагъын этти.

Амма асырның башында къырымтатар джигитлери даа советлерге инана, халкъының баҳтлы келеджегини къурмагъа иссе къошмакъ ниетинде эдилер.

Бойле тюшүнджелер иле Истанбулның дживарындаки Къоджаэли шеэрине ёл аламыз. Къоджаэлиде Кенан Аджар или корюшювимизни Истанбул къырымтатар дернегининъ башы

Джелял Ичтен ве онынъ ярдымджысы Эргюн Севимсой тешкиль эттилер.

Кенан АДЖАР:

«Къырым етиштирген буюк алим ве шаир.»

Тюргиеде Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиети мевзусында баягъы джиддий чалышмалар япылды. Шулар арасында Къоджаэли университети Фен эдебият факультети, тюрк тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудири, доцент Кенан Аджарнынъ «Къырымлы Бекир Сыдкы Чобан-заде . Дильдизилги ве эдебият араштырмаджылыгъы»¹. серлевалы салмакълы книгины къайд этмек керек. Кенан оджанен университеттеге корюшемиз.

КЕНАН АДЖАР,

*Къоджаэли университети Фен эдебият факультети,
тюрк тили ве эдебияты кафедрасынынъ мудири,
доцент, илим намзети*

– Бекир Сыдкый Чобан-заде Къырым етиштирген буюк шаирлерден бири олмакънен бирликте Азербайджан, Озыбекистан ве дигер улькелереде ильмий чалышмаларынен белли тюрголог алимдир.

Бекир Чобан-заденинъ Къарасувбазарда дөгъъданы белли олса да, чешит менбаларда бунъа дайр фаркълы малюмат бериле. Меселя, Мустеджип Улькусал «Къырым тюрк татарлары» книгаында онынъ дөгъъан ери Кефе, деп къайд эте, дигерле-

¹ Kenan Acar. Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade. (Dilciliği ve edebiyat araştırmacılığı). Ankara.2001.518s.

ринде Аргын кою, деп языла. Амма энди бу факт кесинлешти ве дөгъгъян ери Къарасувбазар шеэридир.

Къарасувбазардаки мектепни юксек севиеде тамамлагъан бу истидатлы генчни шеэрниң хайрие джемиети Тюркиеге оқу-магъя ёллай. Белли олгъанына коре, Бекир Чобан-заде даа 12-13 яшында шиир язып башлагъан, амма Галатасарай лицейинде о девирдеки мудири Тефик Фикретниң тесири алтында энди «Анань къайда», «Сабанджының топракъкъа макътавлары» киби джиддий шиирлерини яраткъан, – дей Кенан Оджа ве Бекир Чобан-задениң тюркология, эдебиятшынастықъ сааларындаки чалышималарындан тафсилатлы бахс эте.

Хакан Къырымлы:

«Бекир Чобан-задениң ёлундан юрьмеге борджлумыз.»

– Бир сыра менбаларда Бекир Чобан-заде Къарасувбазардаки Рушдие мектебинде 1908 сенеси имтиян бергенде тедбирде шеэр головасы, Русие Девлет думасының депутаты Абдурешид Медиев, «Терджиман», «Миллет» газеталарында чалышкъан ве муаррирлик япкъан Асан Сабри Айвазов ве дегиль тек Къырымның, бутюн Түрк дюньясында джедидчилик арекетининъ темель ташыны къойгъан буюк мутефеккир Исмаил бек Гаспринский булунгъаны къайд этиле. Бекир Чобан-заде Гаспринскийнен даа бир кере 1911 сенеси Истанбулда корюшти, деген тахминлер де бар. Бу фактларның не дереджеде керчек олгъаныны весикъялар иле тасдикъламакъ зор олса да, бир шейни там диебилемиз ки, Бекир Чобан-заде Исмаил Гаспринский ишининъ девамджысыдыр. Бу акъта бизге Анкарадаки Билькент университетининъ оджасы, профессор, корюмли къырымтатар тарихчысы Хакан Къырымлы озь фикирлерини ифаде этти.

ХАКАН КЪЫРЫМЛЫ,
Билькент университетининъ оджасы, профессор, та-
рих илимлери докторы (Анкара):

— Бекир Чобан-заде дегенде бир кереден къырымтатар хал-
къынынъ алими, шайири, миллий арекетининъ менсубы, Сталин
репрессиясы къурбанларындан бири акъылымызгъа келе. Эгер
бут васыфларындан, сыйфатларындан тек бириси биле олсайды,
биз оны шу васыфкъа коре эбедиен анъаджакъ эдик.

Бекир Чобан заде — земаневий къырымтатар шириети-
нинъ, мен беллесем, энъ буюк исимлерinden бириسى ве я да энъ
буюгидир. Земаневий алимлер, тюрокология илимини башлат-
къанларнынъ адыны саяджакъ олсакъ Бекир Чобан-заде кене
огге, биринджи сырагъа чыкъа.

Миллий арекеттеки хызметлери де буюктир. Илле шу хыз-
мети ичюн Сталин зулумына оғъратылгъан шеитлер, къурбанлар
арасында Бекир Чобан-заденинъ ады айрыджа анылмакъта.

Бутюн буларнен бирликте мен Бекир Чобан-заденинъ
бир джеэтини айрыджа косытермек истер эдим. Яни онынъ эр
тарафтан, эр ёнелиштен Исмаил Гаспраплынынъ девамджысы
олгъаныны, онынъ варислерinden бири ве я да энъ муим вари-
си, деп билем.

Къырымтатар халкъы тарихында Бекир Чобан-заденинъ
ери, ролю белли, деймиз, амма даа да белли олмалы, даа
да терендже тедкъикъ этильмели, огредильмелидир. Исмаил
Гаспраплыны биз къырымтатар халкъынынъ мутефеккири, деп
саямыз, асылында о, тек къырымтатар халкъынынъ дегиль
бутюн Тюрк дюньясынынъ билим адамыдыр. Онынъ месажла-
ры ялныңыз озъ халкъына дегиль, бутюн тюрк миллетлерине

ёнельгендир. Фаалиетини айны бу колемде девам эттирген шахыс Бекир Чобан-задедир. Эбет, кырымтатар халкъы бир чокъ алимлерни етиширди. Лякин олар эсасен Кырым ичинде иш алып бардылар. Бекир Чобан-заде Исмаил бей Гаспратлы киби бутюн тюрк дюньясына хитап этти. О, да Исмаил бей киби эм Османлы девлети, эм Русие империясы улькелеринде, эм Авропада танылгъан бир шахыс олып етишти. Оның теджрибелери екянедир. Меселя, Гаспратлы Багъчасарайдан чыкъмадан фаалиет косътерген олса тек Кырымда танылышы эди. Чобан-заде де Къарасувбазарнен я да Акъмесджитнен сынъырлангъан олсайды, кене де тар даиреге белли олур эди. Сайысыз тиллерни мукеммель шекильде бильген, эм Куньдогъуш, эм Куньбатыш тарафыны энъ гузель шекильде анълагъан, оренген, энъ эсасы Тюрк дюньясы халкъларыны бири-бирине даа да якъынлаштырмакъ, бирлештирмек гъаеси огърунда чалышкъан бир алимдир Чобан-заде. Бутюн булар исе Исмаил бей Гаспратлының гъаелери, арзусыдыр. Бекир Чобан-заде тешкилятчыларындан бири олдыгъы Тюркология къурултайында умумий тюрк элифbesine кечмек, эр бир тюрк миллетининъ тилиндеки бир ариф ичюн, бир сес ве бир эджа ичюн курешерек, оларның бирлигине ортакъ нокъталарыны тапмагъа тырышты. Соңундан совет укумети тюрк дюньясыны айырмакъ, дагъытмакъ, парчаламакъ пешине тюшти. 1926 сенеси къабул этильген бир латин элифbesи 1939-да советлер тарафындан балталанды ве оның ерине тюрк тилине ич келишмеген кирилл элифbesи кирсетильди. Чюнки кирилл элифbesи вастасынен руслаштырув сиясетини амельге кечирмек даа да къолай олды. Бу дарбенинъ менфий тесири аля бугуньгедже ве бильхасса, кырымтатар тилине, сезильмекте. Бекир Чобан-заде ильмий джеэттен терен тедкъикъ этильдиги, севдиги,

зияде къайгъырдыгъы къырымтатар тили бугуньде-бугунь рус тили баскъысы алтында яваш-яваш гъайып олмакъта.

Демек, миллетимизни, тилимизни яшаттырмакъ истесек Бекир Чобан-заденинъ ёлундан юрьмеге борджлумыз. Ёлундан кетмек ичюн исе ильк-эвеля биз, къырымтатарлары, онынъ ильмий, эдебий мирасыны огрендемек, бильмек, шиирлерини эзберден куньде текрарламакъ керекмиз, дей эеджаннен Хакан оджа.

Хакан Къырымлы юзъ файыз хакълы – Бекир Чобан-заде озъ юрутунда даа кереги киби огредилъмеди.

ОЗЬБЕКИСТАН

Янъы элифбеге кечюв комиссиясынынъ ёлбашчыларындан бири олгъан Бекир Чобан-заде бир сыра тюрк ульклерине, шу джумледен Озъбекистангъа да сыръ бара, ерли матбуатта тильге дайр макъалелерини дердж эте. Затен, онынъ озъбек джедидчилеринен достлугъы, ильмий эмекдашлыгъы таа Галатасарай лицейинде окъугъан девиринде башлангъан. Мектеб-и Султаниде о корюмли озъбек тарихчысы, филолог, терджиман, языджы, шаир, драматург, земаневий озъбек эдебиятынынъ эсасчыларындан бири, джедидчи, озъбеклер арасында профессор унванына биринджи наиль олгъан Абдурауф Фитратнен окъуй. Бекир Чобан-заденинъ лекцияларыны динълеген бир сыра озъбек алимлери оны Устазы, деп билелер. Бугунъ Озъбекистанда Бекир Чобан-задени хатырлайлармы? Шу суаллерге джевап тапмакъ ичюн Озъбекистангъа ёл алдыкъ.

Баходир Каримов:

«Озъбек халкъы Бекир Чобан-задеден мутешеккирдир.»

Корюмли алым, джедидчилер арекетининъ тедкъикъатчысы, Алишер Навоий адына Ташкент девлет озъбек эдебияты ве тили университетининъ «Эдебият назариеси ве земаневий эдебий джеръян» кафедрасынынъ мудири, филология илимлери докторы Баходир Каримов Бекир Чобан-заденинъ 1925-1930-

нджы йылларда Озъбекистан матбуатындаки макъалелерини топлап, айрыджа китап шекилинде нешир этти. Бекир Чобан-заде 1926 сенеси Тюркология къурултайында Алишер Навоийнинъ 500 йыллыгъыны кениш къайд этмек, Навоининъ иджадыны оgrenювнинъ Ильмий-тедкъикъат институтынынъ ачмакъ тешеббюсинен чыкъышта булунгъан. Бугуньде-бугунь Озъбекистанда Алишер Навоий адыны ташыгъан университет чалышмакъта. Амма бу университетте Бекир Чобан-задени билелерми, оренелерми аджеба?

БАХОДИР КАРИМОВ,

Алишер Навоий адына Ташкент деевлем озъбек эдебияты ве тили университетининъ «Эдебият назариеси ве земаневий эдебий джеръян» кафедрасынынъ мудири, филология илимлери докторы:

– Къырымтатар халкъынынъ эвляды, шаир, алым Бекир Чобан-заде акъкъында айтмакъ меним ичюн буюк шерефтир. Онынъ 1920-30-нджи йыллардаки фаалиетини тедкъикъ этмек ичюн Озъбекистаннынъ о девирдеки неширлерини саифелеп чыкътым. Асылында мен таа 1990 йыллардан башлап Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чулпон, Абдулла Къодирий, Вадут Махмуд, Махмудходжа Бехбуди киби джедидчилерниң фаалиетини огенир экеним, сыкъ-сыкъ Бекир Чобан-заденинъ адыны да расткетирдим. Бу инсан ким, Озъбекистанда келип нелер япты, деген суаллар меракъландырды.

Меселя, 1925 сенеси «Къызыл Узбекистон» газетасында Бекир Чобан-заденинъ Озъбекистандаки ильмий хаят, янъы кадрлар, филологлар хусусында гузель фикирлер бильдирип язған макъалесини окъудым.

Биз шимди сизинъ иле Алишер Навоий адына Ташкент Дев-

лет Озъбек тили ве эдебияты университетинде булунмактамыз. Бир тасавур этинъиз! Бекир Чобан-заде 1920-нджи йылларда Алишер Навоийнинъ иджадыны огренювнинъ ильмий оджагъыны, ильмий-тедкъикъат университетни мейдангъа кетирмекни арзу эткен.

Мен, истейсинъизми-ёкъмы, Бекир Чобан-задени озъбек мумтаз эдебияты, хусусан Алишер Навоийнен багъламакъ истейим. Чюнки 1926 йылы Бакуда Алишер Навоийге багъышланып кечириледжек тантаналар арфесинде илле Бекир Чобан-заденинъ тешеббусинен Навоийнинъ «Вакъфиеси» нешир этиле, озю онъа кириш макъалени яза. Бу иш Алишер Навои иджадынынъ тергъиб этюв джеръянынынъ башлангъычы демек мумкун.

Шуны къайд этмели ки, советлер девиринде асылы ханлар, беклерден олгъан иджатқярлар шаирлер дайма къарапланып кельди. Хоразмда - Фируз, Къокъандда – Амирий яшады. Тыпкъы бунынъ киби Алишер Навоининъ досту хан Хусайн Байкъара да шаир олгъан. 1926 сенеси Хусайн Байкъаранынъ Диваныны айрыджа китап оларакъ нешир эттирген Бекир Чобан-заде там манада къаҳраманлықъ япты!

Бекир Чобан-заденинъ иджады, Озъбекистандаки фаалиети, пек чокъ озъбек алимлеринен, Озъбекистан газеталары ве дергилеринен алякъасы, эмекдашлыгъы, ишбирлигини айрыджа къайд этмек зарур. О, 1920-нджи йылларнынъ сонъунда элифбени латинлештирюв саасында, бир миллеттинъ дегиль де, джеми тюрк миллетлерге мунасип ве мувафыкъ оладжакъ бир элифбени яратув ишинде къаҳраманлықъ косътерди. Дейик, къырымтатардарда, озъбеклерде, къазахларда, азербайджанларда ве умумен эр бир тильде сечиледжек арифлер, сеслернинъ насыл оладжагъы хусусында «Къызыл Узбекистон» газетасында,

1928-30 йылларда Аланга журналында бир сыра макъалелерини дердж эткен. Яни, муим бир ишбирлик мейданға кельди. Бу ишбирликтен бир мисаль кетирмек истейим. Юкъарыда къайд эттигим Хусайн Байкъараның Диванына кириш сёзюни язған Бекир Чобан-заде бизим буюк инсанымыз Абдурауф Фитратқыа тешеккүр бильдире. О, яза ки: «Мен бу китапны Абдурауф Фитратның күтөпханесинде корыген әдим. Китапның бир нұсха-сыны алмагын әстемдік. Нұсха манъя етип кельди. Нұсха пек о къадар анықты олмаса да, биз айны шу нұсхадан файдаландық. Бу нұсханы бизге еткізген Абдурауф Фитратқыа тешеккүр бор-джумызы бар». Яни о девирде алимлер, иджатқярлар арасындаки ишбирлик къавий, махсулдар олгъан. Озыбекистанға кельгенде Бекир Чобан-заде Фитратның эвинде булуңған, достане ве къардашча мұнасебетте олгъан.

Мен Бекир Чобан-заденинъ 1925-30-нджы йылларда Озыбекистан матбуатында дердж олунған макъалелерини саифелеп, оқыуп чыкъыттым ве олардан тертип этильген «Бакир Чубонзода ва Узбекистон» китабыны чыкъардым. Озыбек тилинде язылған ве басылған мезкүр макъалелер Бекир Чобан-заде түрк тиллери, түрк әдебиятыны не дереджеде мукеммел бильгенини, озы миллетини не къадар севгенини косытере.

Биз Озыбекистан алий оқыув юртларында талим-тербие берир экенмиз, талебелерге джедидчилик арекети акъкында кениш микъяста бильги бермемиз керек. Джедидчиликнинъ меркези Багъчасарайда, Къазахстанда, Озыбекистанда, Азербайджанда, Татарстандаки арекетлерни джемлештирип, занымджа, энди чокътан Халқъара джедидчилик академиясыны мейданға кетирмек вакъты кельди. Мен 30 йылдан берли Озыбекистанда джедидчилик арекетини тедкъикъ этем, амма теэссюоф ки, бу

арекет Азербайджанда, Къырымда, Къазахистанда ве я да Татарстанда насыл олгъаныны яхшы бильмейим. О улькелердеки алимлэр бельки Озъбекистан джедид арекети акъкъында бильги-ге муҳтадждырлар. Чунки бу арекет бир улькенинъ ичинде чешит шеэрлерде фаркъылы бир хусусиет ташыгъандыр. Биз, алимлэр, бойле халкъара бир академияда фикир ве бильги пайлашмакъ имкянына наиль олурдыкъ. 1908 сенеси Туркистангъа кельген Исмаил Гаспрапалы Махмудходжа Бехбудийнен корюшкен. Исмаил Гаспрапалынынъ Орта Асия улькелеринен сыкъы алякъалары акъкъында баягъы язылды. Амма Бекир Чобан-заде ким, озъбек алимлеринен насыл ишлерни япты? Бу суаллер озъ джевапларыны аля даа беклемектелер.

Бекир Чобан-заде 1930-нджы йылларда Озъбекистанынъ энъ буюк меркеzлери – Ташкент, Бухара, Самаркъанд университетлеринде марузалар окъугъан. Фергъана педагогика институтында озъбек тили ве эдебияты кафедрасыны ачкъан. Самаркъанд университетинде чокъ йыллар чалышкъан академик Вахид Абдуллаев Чобан-задени озюнинъ Устазы, деп сайгъан. Чунки 1930-нджы йылларда ондан дерс алгъан. Чобан-заде киби алимден бир кунь ве атта бир saatлик дерс алгъан инсан биле онъа устаз, демеге акълыдыр. Чобан-задеден дерс алгъанларнынъ сайысы эсапсыздыр. Онынъ озъбек илими, эдебияты, медениетинде, миллий кадрларны, янъы зиялышларны, ватан-первер, миллетпервер инсанларны азырлав ве тербиелевдеки хызметлери пек буюк. Озъбек халкъы Бекир Чобан-заде киби алимге тешеккүр борджу бардыр. Онынъ рухы шад олмасы ичюн Бекир Чобан-задени навоийшынас, тильшинас сыфатында бутюн университетлеримизде оғренмек, оғретмек керекмиз. Онынъ фаалиети, хаяты ве фаджиалы такъдири акъкъында яшларгъа

зарур бильгилерни бермек керек. Чюнки бугунъки генчлер бу акъта бильмейлер. 1930-нджы йылларда бутюн тюрк улькелери, хусусан советлер бирлиги ичиндеки джумхуриетлерде «миллитетим», «топрагъым» «тилим», «илимим» деген зиялыштарның эписининъ башы кесильди. Бутюн бу шахысларның екяне сучу – озын халкъы, миллети, тили, медениетине хызмет этмесидир, – алимнинъ бу сөзлеринде джедидчилерге соңсуз сайыгъысы корюле.

Хамидулла Болтабоев
«Бекир Чобан-заденинъ фаалиети озыбек зиялыштары
и чюн айры бир мектеп олды.»

Юкъарыда къайд эткенмиз киби, Истанбулда Мектеб-и Султаниде окъугъан йылларында Бекир Чобан-заде тек къырымтатар фааллеринен дегиль де, келеджекте Тюрк дюньясының корюмли эрбаплары олған генчлернен достлашты. Бойле бир садыкъ достларындан бири – Фитрат тахаллюси или белли Абдурауф Абдурахим оғылудыр. 1893 сенеси Къырымда чобаннынъ аиласинде дөгъган Бекир Чобан-заде ве 1886 сенеси Бухарада варлыкълы зиялыш аиласинде дюньягъа кельген Абдурауф Фитрат арасындахи яш, ичтимай дурум фаркъыны Галатасарай лицейи тамамен силип, оларны омюрлик достлаштырды. Абдурауф Фитрат да тамам 1909 сенеси бу лицейге окъумагъа кире. Эки буюк алим арасындахи мунасебетлер, ишбирлик акъкында Мырза Улугъбек адына Озыбекистан Миллий университетинъ профессоры, Озыбек филологиясы факультетинъ деканы, филология илимлери ХАМИДУЛЛА БОЛТАБОЕВ тариф эте:

– 20-нджи асырның башларында бутюн тюрк дюньясының зиялыштары Истанбулда топлашып башлады. Буның чешит се-

беплери бар. Тюркчилик эсаслары гуя ки Истанбулда къурулған киби олып, Орта Асия, Русие худудларындан Истанбулгъа таба ынтылдылар. Иште о вакъытта, Бухарадаки Мир Араб медресесини битирген энди 25 яшыны толдурған Абдурауф Абдурахим оғылу Тарбия-и Атфол, яни балаларның тербиесинен мешгъуль олгъан джемиеттинъ ярдымы иле Тюркиеге окъумагъа кете. Базы менбаларгъа коре, Фитрат эм университетте окъугъан, эм Воизин медресесинде чалышкъан. Медресенинъ эсас вазифеси Меркезий Асиядан кельген яшларгъа тюрк тилини огretmek ве Тюркие даруульфунунларына кирмеге ярдым этмек олгъандыр.

Истанбулгъа окъумагъа кельген Бекир Чобан-задени ве Фитратны Галатасарай лицейи бирлештириди. Бекир Чобан-заде зияде илимге мейиль берген олса, Фитрат домла чокъча тешкилий ишлернен огърашкъан, Воизин медресесиндеки ишинден айырылып оламагъан. Эр йылы Орта Асиядан Тюркиеге энъ аздан 30-40 талебе окъумагъа кельген. Ильк вакъытларда Фитрат Султантепедеки Озъбеклер текиесинде яшагъан. Мезкюр текие Бухара эмири Хайдарның эльчиси тарафындан къурдырылған текие олып, аджылықкъыя кеткен озъбеклер ве умумен ортаасиялыштар бу ерде 3 кунь бедава яшагъан. Фитрат шу текиеде 3 ай яшагъан.

Бекир Чобан-заде ве Фитратны бирлештирген даа бир шей – оларның экисининъ де Устазы Исмаил Гаспраты олгъаныдыр. Исмаил бей 1909 ве сонъра 1912 сенеси Истанбулда булунгъаны, андаки окъув юртларында марузалар окъугъаны малюмдыр. Меним элимдеки базы весикъаларгъа коре, бойле марузаларгъа Тюркие Джумхуриети миллий маршының муэллифи, «Сыраталь мустакъим» дергисининъ муаррири, Мехмет Акиф Эрсойнен бирликте баргъанлар. Ишбу дергиде эм Фитратның, эм де

Чобан-заденинъ макъалелери дердж олунгъан. Соңыра 1912 сенеси дергининъ серлевасы деңиши.

Бекир Чобан-заде ве Абдурауф Фитратнынъ сыкъы ишбирлиги та 1914-1915-нджи йылларгъадже девам эте. Оларнынъ алякъаларынынъ вазифеси неден ибарет, аджеба? Филолог алим оларакъ тахмин этем ки, бу, зияде филологик алякъалардыр. Белли ки, Истанбулъга бармаздан эвель Фитрат домла фарсча тасиль алғынан, Мир-Араб медресесинде де фарсча бильги алғынан, Истанбулда да дёрт китабыны фарс тилинде нешир эттирген. Тюрк тиллерини мукеммел бильген, бу саада ильмий тедкъикъатларыны алып барғынан Бекир Чобан-заде исе оны Тюрк дюнъясына кирсете, тюркчиликнинъ эсасларыны оғренмесине сильтем бере, онъа тюркчиликке севги ашлай, тюрк халқъларынынъ теракъкъиятына хызмет этювинде ёл косытере.

Ташкентке къайтып кельген соң Абдурауф Фитрат, занымджа Бекир Чобан-заденинъ тесири алтында, фаалиетини башлай ве 1918 сенеси Ташкентте Туркистон Халкъ Дарульфунуны, (бугуньки Озъбекистан Миллий университет) темелини къювда иштирак эте. Оны биваста энъ фааль озъбек джедидчилерден бири Мунаввар Къори тешкиль этти. Амма бу факт шуралар девиринде соңыра 1920 сенеси Лениннинъ декретине бинаэн къурулды, деп деңиширильди. Албуки, университеттинъ къурулғынана 105 йыл олды. Мунаввар Къори ильк 5 факультеттен ибарет Дарульфунуннынъ этафына о девирдеки джедидчилерни топтай. Эдебият ве фельсефе факультетине реберликке Абдурауф Фитратны давет эте. Педагогика факультетине – Абдулла Авлоний чагъырыла. Демек ки, о заман университетке энъ көрүмли зиялыштар келе. Фитрат чалышып башлагъынен студентлер ичюн эдебият дерслигини яза. Озъбекистаннынъ пайтахты

Ташкенттен Самаркъандгъа авушкъан сонъ анда Педакадемия адынен экинджи университет ачыла ве Фитрат 1925 йылы шу университетке давет этиле. Бу ерде Фитратның «Озъбек тили къаиделеринден бир теджрибе», «Сарф», «Биринджи озъбек грамматикасы» китаплары нешир этиле ве оларны козъден кечирип экенмиз, Бекир Чобан-заде гъаелерининъ тесирини коремиз. Яни тюрк тиллерниң бирлиги ичюн курешни, экинджеиден, эр бир тильниң озюниң хусусиетлеринден келип чыкъаракъ грамматикасыны язмакъ ынтылувы бар. Башында коремиз ки, Фитрат тюрк тилиниң грамматикасыны арап грамматикасының эсасына къоймагъа тырыша. Биринджи Тюркология къурултайында, керчек, Фитрат онда иштирак этемеген, чыкъышында Бекир Чобан-заде де бу акъта айта. Лякин 1929 йылы Фитрат энди рус тилиниң тесири алтында эвель язған китапларыны гъайрыдан яза, денъиштире. Озъбек тили артыкъ бу тарзда шекиллене.

Эр анги тиль омюрининъ узунлыгъы онда язылар барлыгъына багълыдыр. Шу себептен тюрк халқълар да екяне язувгъа ынтылгъанлар. Мунаввар Къори, Фитратларның айткъанына коре бу ислях этильген арап язысы олмалы. Арап тилинде 28 ариф, ишарет олгъан олса, олар буны энди 36-гъа еткизгенлер. Дейджегим, 1920-нджи йылларда башта Бакуда ве сонъра тюрк улькелеринде янъы языгъа кечюв арекетлери башланып, маҳсус комитет мейдангъа кетириле. Комитетниң башына Самедагъа Агъамалы оғылу, мешур «Молла Насредин» журналының мураррии Джелиль Мамедкъулизаде ве танылгъан озъбек алими Халид Сайд тайнленелер. Комитет азалары Къырым, Туркменистан, Озъбекистан бойлап сеферге чыкъалар, шу улькелерниң ёлбашчылары, корюмли алимларинен фикир пайлашалар. Халид Сайд озюниң «Янъы элифбе ёлунда эски хатыраларым

ве дуйгъуларым» китабында бу иш сеферлерини тафсилятлы шекильде тариф эте. Комитет азалары Озъбекистанға кельгенде Мунаввар Къори иле корюшкенлери белли факт. Олабилир ки, Мунаввар Къори оларгъа Туркистан университетинде марузаларнен чыкъыш япмакъны мытлакъ теклиф эткендир. Теэссиоф ки, университеттинъ 1937 сенесине къадар весикъаларынынъ баягъы къысмы гъайып олды. 1929 сенеси Мунаввар Къориapsek алына ве Москвада бастырыкъта булунгъан муддет ичинде «Узлатхона хатыралары»ны яза. Эльязма бир шекильде тышары чыкъа ве соңундан нешир этиле. Китапта Мунаввар Къори Бекир Чобан-задени, Фитратнен алякъаларыны тильге аларакъ, озъбек тильшинаслары, зияллылары ичюн Бекир Чобан-заденинъ фаалиети айры бир мектеп олгъаныны ургъулайракъ къайд эткен. Мына бу нокъталар эсасында шуны айтабилирмиз ки, бу алимлер анги тиль, анги шиведе къонушкъанларындан къатий назар миллий тиль, миллий эдебиятнынъ инкишафы ичюн япылгъан буюк хызметлерини косытере, – дей Хамидулла Болтабоев.

ФЕРГЪАНА

Сабирджан Сиддикъов:
«Бекир Чобан-заденинъ фаалиети даа да теренджे
огренильмеси зарур.»

– Бекир Чобан-заде 1925 йылы ильк сефер Озъбекистанға келип, та фаджиалы олюмине къадар озъбек алимлеринен энъ самимий ве фааль ишбирликте булунгъан. 1930 сенеси о, джумхуриет ёлбашчыларынынъ теклифине бинаэн Фергъанада ачылгъан педагогика институтында Озъбек тили ве эдебияты

кафедрасыны ачып, беш йыл девамында онынъ мудири олып чалыша. Бекир Чобан-заденинъ излерини къыдырып Фергъа-нагъа кетем.

Бекир Чобан-заденинъ Орта Асиягъа, Озъбекистанынъ Ташкент, Самаркъанд, Бухара ве, бильхасса, кафедра мудири вазифесине тайинленген соң сыйкъ-сыйкъ кельмесине даир халкъ арасында онынъ бильгиси, тюрк дюнъясына пек керекли инсан олгъанына гъуур ве сайгъы толу эфсанелер уйдурылгъан, Санки профессорнынъ шахсий учагъы олып, о бир улькеден дигер улькеге, бир шеэрден башкъа шеэрдеки университетлерге дерс бермек ичюн учакъта келип кеткен. Керчек, ойле олса эди, бельки Чобан-заде вакътыны узун ёлларгъа сарф этмедин, даа да чокъ ишлерни япып етиштирир эди. Ташкенттен июльнинъ орталарында ава сыйджакълыгъы тап 50-60 дереджеге котерильген бир куню таксиде Фергъана ёлунда шуларны тюшюндим.

Фергъана педагогика институты – 1991 сенесинден итибарен Фергъана Девлет университети – 1930 сенеси майыс 1-де ачылгъан. Теэссиоф ки, биз университет ректоры, озъбек тили ве эдебиятты факультети, кафедрасынынъ мудирлери ве я да оджаларынен татиль вакъты себебинден корюшип оламадыкъ. Бизни ФДУ музейининъ мудири Сабирджан Сиддикъов къаршылап алды ве музейининъ экспонатлары иле таныштырды. Музейге киргенимизнен козюмизге университеттинъ темелини къойгъан алимлерининъ портретлери олгъан къоджаман стенде биринджи сырода ер алгъан Бекир Чобан-заденинъ портрети къаршылап алды. Дигер стенблерде Бекир Чобан-заденинъ университет оджаларынен, талебелернен бирликте ресимлери бар.

САБИРДЖАН СИДДИКЪОВ,
ФДУ музейининъ директоры

– 1930 йылды Фергъана педагогика институты тешкиль этильгенде окъув джеръяныны башламакъ ичюн ильк-эвеля корюмли алимлер, теджрибели педагоглар зарур эди. Бекир Чобан-заде айны бойле эм чет тиллерни, эм озыбек тилини мукееммелъ бильген ве дюнъяджа танылгъан түрколог-алим, теджрибели оджалардан бири эди. Ве о, институткъа давет этильген, биринджи чалышып башлагъан, озыбек тили ве эдебияты кафедрасыны ачкъан. Беш йыл девамында шу кафедрагъа мудирлик япкъан, ильмий кадрларны азырлавда буюк фаалиет косытерген. Бугунь биз, о кафедра эсасында мейдангъа кельген Озыбек тили ве эдебияты факультетиндеки ильмий салахиет 80 файызынынъ олмасы Бекир Чобан-заденинъ о йыллардаки хызметининъ нетиджесидир. Музейимизде алимнинъ анджакъ бир къач фоторесими бар. Амма ал-азырда Озыбекистан Президенти архивлерни ачмакъ, анда чалышмагъа изин берди. Музейимизде ильмий группа тешкиль этильди ве группа азалары виляет, шеэр архивлеринде араштырып, университет тарихына даир малюматларны эльде этер. Бильхасса, университеттинъ ильк оджаларындан бири олгъан Бекир Чобан-заденинъ фаалиети даа да терендже огредилемек керек, – дей эминликнен Сабирджан Сиддикъов.

Озыбекистан сеферимизден къайтышымызда шойле хулласаларгъа кельдик: Бекир Чобан-заденинъ Озыбекистандаки фаалиети керек севиеде тедкъикъ этильмеген. Фергъана университетининъ Озыбек тили ве эдебияты кафедрасында чалышкъан

йылларына даир весикъалар архивде озь тедкъикъатчыларыны беклемекте. СССР девринде язылы олмайып, амма эр кеске малюм къанун-къаиделер муджиби репрессия къурбанларына аит архив весикъалары пек те ашкяр этильмез эди. Советлер Иттифакы деген империя дарма-дагъын олуп, джумхуриетлер озь мустакъиллигини эльде эткен сонъ архивлер, шу джумледен Озъбекистанның архивлери де, къапыларыны, сакълы фондыларыны ачып башлады. Не бермеген Аллах! Озъбекистанның вилятлериндеки архивлерде Чобан-заденинъ Ташкент, Бухара, Самаркъанд ве Фергъана университетлериндеки фаалиетине даир янъы малюматлар тапыладжагъына ишанчымыз къамиль, умюдимиз буюк. Озъбекистан алимлерининъ Бекир Чобан-задеге итирамы, сынъырсыз урьмети, миннетдарлыгъы бизни гъает гъуурландырды. Текrar къайтып, джиддий тедкъикъатларны башламакъ ниетинен Озъбекистаннен сагълыкълашамыз.

Невбеттеки мензилимиз – Маджаристан.

МАДЖАРИСТАН

Белли ки, Истанбул университетининъ тиль курсларына къатнагъан Бекир Чобан-заде анда Маджаристанлы корюмли тюрколог Дюла Месароштан дерс ала, якъындан таныша. Дюла Месарош онъа Будапештте университетте окъумакъны төвсие эте. 1916 сенеси Бекир Чобан-заде чокъ зорлукълар чекерек Маджаристанынъ пайтахтына келип чыкъа. О вакъыт 23 яшлы Бекир бу узакъ ёлны насыл кечкени, неде кельгени, белли дегиль. Биз исе арадан юзъ алты йылдан соң учакъта Истанбул-Будапешт сеферинен эки saatte келип чыкътыкъ.

Будапешт бизни дюльбер булутлы авасынен къаршылады. Дунай узеринден кокте акъырын-акъырын ялдап кечкен булутларъа бакъанымда, бир кереден шаирninъ «Булутлар»ындаки шу сатырлары кельди акъылтыма:

Булутлар, булутлар!..

Кетиджи булутлар.

Чонъгъаргъа, Къытайгъа

Етиджи булутлар!

Алынъыз мени де, гонълюм ачылсын,

Козюмден яшларым юртума сачылсын».

Алимнинъ энъ гузель студентлик йыллары кечкен, энъ кучьлю шиирлерини яраткъан, къырымтатарларнынъ энъ къадимий ядикярлыгъы олгъан Кодекс Куманикус мевзусында ильмий дис-

сертациясыны къорчалагъан Будапешт сеферине умутлеримиз пек буюк эди. Сефернинъ иш планы тизильген, макъулленген ве айт хадимлернинъ дестеги акъкында ваделер алынгъаны алда ёлгъа чыкътыкъ. Сеферимизнинъ энъ муим къысмы – Азербайджаннынъ Маджаристандаки сабыкъ эльчиси, Бекир Чобан-заде омюрининъ Маджаристан девирини тедкъикъ эткен, бу мевзуда бир чокъ макъалелер ве айры бир китап нешир эттирген Вилаят Кулиевнен корюшувимиз оладжакъ эди. Энди башкъа улькеде эльчи вазифесине башлагъан Вилаят Кулиев маҳсус кельмек ве бизге Будапештте «Бекир Чобан-заденинъ ерлерини» косътермеге сёз берди. Амма, теэссюф ки, кельмеди. Бойле бир гонъюль къыргынлыгъыны биз Будапештте эр адымда яшадыкъ, десем ялан олмаз.

Бекир Чобан-заденинъ «ерлерини», излерини «Къара-денъиз продакшн» студиясынынъ баш операторы, инглиз, чин тиллерини мукеммель бильген терджиман, филолог Амет Кемалидинов иле берабер озюмиз къыдырдыкъ. Ильк-эвеля Чобан-заде окъугъан Лоранд Этвёш адына Будапешт университетине бардыкъ. Онынъ студентлик девиринде бу – Къырал маджар ильмий университети олгъан. Къолумызда эльчиликтен аризалар, дигер весикъалар олгъанына бакъмадан университеттеге, Бекир Чобан-заде окъугъан факультеттеге бизге къылавузлыкъ этеджек, араштырмаларымызда ярдым косътереджек бирисини тапалмадыкъ. Тюркология болюгинде де ич кимсени корип оламадыкъ. Интернет вастасынен университеттеге энъ сонъ Бекир Чобан-заденинъ фаалиетинен огърашкъан тюркологлар Иштван Васари ве Элод Ковачнынъ адларыны тапып, мытлакъа корюшмек къаарарыны алдыкъ. Бекир Чобан-заденинъ шиирлерини маджар тилине чевирген терджиман Мария Ньиригининъ китапларыны саифелемек ичюн күтүпханеге барып, күтүпхане мудиринден

деминки тюрколог алимлернен багъламасыны риджа эттик. Бу иш биз беклеген киби къолай дегиль экен. Элод Ковач артыкъ университеттен айырылгъан, илимнен огърашмагъаны, Иштван Васари исе узакъ сеферге азырлангъаны себебинден корюшувимиз олмады. Керчек, сағъ олсун, Иштван Васари соңындан почта вастасынен бир къач макъалесини ёллады.

Университетнинъ бир къач күтюпханелеринден Бекир Чобан-заденинъ ильмий диссертациясыны кызыдырдыкъ. Бекир Чобан-заде университете Кодекс Куманикус боюнчада ильмий диссертация язгъаны ве оны маджар тилинде мукеммель севиеде къорчалагъаны там белли ве deerlik эпси араштырмаджы, биографларнынъ къайд эттиги бир факттыр. Амма ишбу диссертациянынъ серлевасы эпси къайнакъларда айны дегиль, фаркълы-фаркълы берилип, ангиси догъру олгъаны бугуньге къадар тартышылмакъта. Белли тюркшинас Александр Гаркавец (Гаркавец А. Н. Кыпчакские языки. – Алма-Ата: Наука, 1987) лугъатнынъ метининде «Бу татар тили» – деп язылгъаныны къайд этти. Яни, Бекир Чобан-заденинъ Маджаристанда ишбу, къырымтатар тилинде тизильген, къырымтатар тилининъ энъ къадимий ядикярлыгъы олгъан лугъат узеринде чалышмасы тесадуф дегильдир.

Диссертация къорчалангъаны белли, амма Диссертациянынъ метини нидже-нидже алимлернинъ араштыргъанына бакъмадан, къаерде сакъланылгъаны аля даа белли дегиль. Бекир Чобан-заде окъугъан айны университете тасиль алгъан, шимди Полониянынъ Познань шеэринде яшагъан белли тюрколог алим Хенрих Янковский бир сыра ильмий макъалелеринде ве маңы язгъан шахсий мектюбинде де диссертацияны тапып оламагъаныны язды. Лякин биз кене де инатлыкънен диссертацияны университетнинъ күтюпханесинде, Маджаристан Илимлер

Академиясының Ильмий күтүпханесинде де къыдырдықъ. Шимдилек нетиджесиз. Амма мытлакъа тапыладжагъына умюдимизни джоймаймыз! Араштырамыз.

Шайрнинъ Будапештте язған шиирлерinden тертип этильген «Къавал сеслери» эльязмасы Маджаристан Илимлөр Академиясының Ильмий күтүпханесинде сакъланылғаны да энди чокътан малюм бир факттыр. Араштырувларымызынанда девам эттирмек ве мытлакъа эльязманы корымек, имкяны олдукъча копиясыны алмакъ пешине тюштириш.

Част кене бизден юзюни чевирди. Күтүпханеде къыскъа иш куню себебинден сымарышымызыны къабул этмейип, эки куньден соң кельмемизни сёйледилер. Лячаре сымарышны Интернет узеринден япып, бельгиленген кунни бекледик. Тайин этильген вакъытта күтүпханеге келип, эеджанымызыны зар-зорнен тутаракъ эльязманы косытереджеклерини бекледик. Косытердилер... амма бильгисаярның мониторында. Лякин бу - биз бекледигимиз эльязманың не асыл нусхасы, не де копиясы биле дегиль!

Тааджюплеримни Хенрих Янковскийге бильдирдим. Хенрих Оджа (шуны да мытлакъа къайд этейим ки, Хенрих Янковский темиз къырымтатар тилинде ве энъ муими Бекир Чобан-задениң шивесинде яза) 78-80 саифеден ибарат бу дефтер хусусында мектубинде манъа бойле язды: «Budapeştedeki qolyazmani, bellesem, Rásónyi İ.O.’dan köçögür berdi». Яни маджаристанлы шаркышынас алым Ласло Расони Исмаил Отардан арап уруфтындан латинге чевирмесинден кочюрип берген. Исмаил Отар «Къавал сеслери»нинъ элинде булундыгъы оригиналының копиясыны Акъмесджиттеки И. Гаспринский адына къырымтатар миллий күтүпханесине эдие этти.

Гонъюль къыргынлыгъыны яшадыгъымыз күтүпханеден чыкъып Бекир Чобан-заде юрген сокъакъларда, Дунай саилин-

де кездик. Ве деерлик эр ерде Бекир Чобан-заденинъ сымасы джанлангъан киби, янымызда бизимле берабер юрген киби дуйгъу терк этмеди бизни.

Будапешт азаматлы эски парламент ве бир сыра мухтешем сарайлар, кильселер, къадимий биналарнен толу дюльбер бир шеэр. Бекир Чобан-заденинъ девиринде «бу якъларгъа келальмагъан, онынъ къулакъларына татлы-татлы тиялмагъан» Эзан сеси бугунь мында эки джами минаресинден янъгырамакъта, чокътан-чокъ тюрк локъанталары, ресторанлары чалышкъанына бакъмадан шаирнинъ демеси киби «ой, сувукъ шу гъурбет!». Ябанджы бизге бу медениет, къальбимизни исиндиримей ич, ве биз де шаирнен берабер текрарлаймыз:

*Ой сувукъ шу гъурбет! Атешсиз, нурсыз,
Турмуши бизлерге конъюльсиз, джырсыз...*

*Бульбули джырласа мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлы»гъа тарта...
Тавларын къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джумшай.*

(1918 с)

23-24 яшларында Будапештке окъумагъа кельген Бекир Чобан-заденинъ ширий усталыгъы мында энъ юксек нокътасына етти. Истанбулда генч къырымтатарлар джемиети, Ватан джемиетинде Джәфер Сейдамет киби устазларындан ильк милләтчилик, ватанперверлик дерслерини алгъян яш Чобан-зәде халкъынынъ кечмиштеки сучларыны озь бойнуна юклей, кепеджегини тюшүне, тилини, юртуны къайгъыра. Бу акъта Бекир Чобан-заденинъ къыз къардашы Зулейха Халилева бойле хатырлай: «Агъам Будапештеде университетте окъугъан университеттинъ деканы Дюла Немет (Неметала) деген барон олгъян. Бу адам агъамны пек севген, агъама «Къырым Герай» лагъабыны берген, оны Бу-

дапештеде къалдыраджакъ, олып, пек тырышқан, агъама къыз къардашыны береджек, топракъ береджек, кафедра береджек олған. Лякин агъам не кафедрагъа, не топракъкъа, не де къардашына къызышмагъан, Къырымгъа, озь тувгъан юртуна къайтып, чаризм эсаретинде хорлангъан, хырпалангъан миллетине ярдым этип, онынъ медений, баҳтлы олмасыны истеген» (Янъы дюнъя, 2013, сентябрь 13)

Маджаристанда Бекир Чобан-заде озь шиирлеринен энди пишкин, халкъынынъ къусурларыны косытермеге джесарет эткен, сучларыны терен талиль этебильген, мазлум халкъы ичюн ольмеге азыр Шайр оларакъ шекилленди.

1919 сенеси март 7-де «Къоллар демир, баш эмен» шииринде бу акъта бойле яза:

«*Къайгъылыш халкъ, буюк халкъ! Джигерлери куюк халкъ!*

Сизден туевдым, сизденмен. Багъчанъызда оленмен,

Багъчанъызда оленмен...

Къайгъы къуванч, тоюмда. Джаланчы джокъ союмда,

Буюрсанъыз олермен. Бир джигитче олюммен

Бир джигитче олюммен...»

Шайрниң ильк шиирлеринден башлап, пек чокъларында «джигит» сёзюни расткетиремиз. Бу сёзниң манасына Чобан-заде пек буюк эмиет юклей. Атта сонъра Къырымда «Милли Фиркъа» етекчилигини япкъанда «джигитчилик» гъасини фирмъа программына кирсете. Бекир Чобан-задениң тасавурында джигит – бу, халкъынынъ гунахларыны юклөнген, оны къаранлықътан айдынлыкъкъа етеклейджек, сучлары ичюн эсабыны береджек, эдждатларынынъ шанлы кечмишине мунасип бир эрдир. Бутюн бу дүйгүларыны о, 1920 сенеси шубат 13-те язгъан «Кечмиштеки сучларымыз»ында айдын ифаде этти:

Ташланъыз о фактъыр халкъны, сучу джокъ,

Сучу болса, джашавында одийджек.

Менмен Дженгиз, Темир ханнынъ торуны,

Менмен онынъ джолун даим кутеджек...

Юкленемен бар сучларын оларнынъ,

Бизлер джакътыкъ Багъдадынъны, Басранъны.

Бизлер джакътыкъ сарайларын Романынъ,

Бизлер сойдыкъ акъ суегинъ, къараны

...Эзилийим, юкленийим сучларын!

Буюк ханнынъ, буюк халкънынъ мирасын,

Юкленийим бабаларым гунасын,

Шай джюрийим шу дюньянынъ уджларын!...

Бекир Чобан-заденинъ ильк язған шиирлеринден, базы эдебиятшынаслар оны поэма, дейлер, бири Галатасарайда окъугъан вакътында язған ве 1913 сенеси Истанбулда нешир этильген «Яш татар язарлары» джыйынтыгъында ер алған «Ананъ къайда?» ширидир. Ана сагынчы, асретлиги, севгиси шаирринъ пек чокъ эсерлеринде аксини тапа. Будапештте де Чобан-заденинъ козълери оғонде дайма анасынынъ сымасы джанлана:

«Акърын-акърын кунь бата, кок къарапа,

Къызыл, къара булутлар отип бара.

Пенджеремден тавларны сейр этемен,

Тавлар аша юртима етишемен.

Анда, энди билемен, коптен акъшам,

Ятсы къыла, зикр эте, гъарип анам»

Анама

Бекир Чобан-заде шиирлерини якъын досту Хамди Атамангъа ёллар экен, ширий сатырлары тек отурғын еринде сакин бир шараитте дегиль де, deerлик эр ерде – трамвайда, Дунай саилинде, соқъакъта дөгъғының яза. О, Будапештнинъ эр еринде Къырымны, «джигерлери куюк халкъы»ны коре. Университетнинъ биринджи йылында маджар курсдашларындан кериде къалмамакъ ичюн гедже-куньдюз маджар тилини оғренир экен, шиирлерини «джигит халкъының сеси» янъгырагъан Ана тилинде яраты ве Ана тилине медхиелер токъуй. Чобан-заденинъ Ана тилининъ маршы, медхиеси киби къабул этильген «Тувған тиль» шири илле асретліктен къальби янгъан гъурбет ильде 1918-де хазиранда дөгъды.

*Сени мен Къырымда, Къазанда таптым,
Джурегим къайнағъан, ташкъанды таптым...
Джат эльде мугъайып, ачынып джуръгенде,
Умюдим, хаялым шай тюшип джуръгенде,
Мойнунъа сарылдым дертиимни айтып,
Бир гузель сёзюнъмен озюме къайтып.
Джырларынъ болмаса, маненъ болмаса,
«Джурт» деген сёзюнъмен джурек толмаса,
Ах, насыл джурермен гъурбет якъларда,
Танышсыз, билишсиз ят соқъакъларда?
Бильмиймен, тюрюкми, татармы адынъ,
Бек яман татлысынъ Танърыдан дадынъ,
Тюрюк де, татар де сенинъ сёзлеринъ,
Экиси эки чифт мунълы козылеринъ...*

Озы ана тилини Тюрк дюньясының айырылмаз парчасы, Тюрк тилининъ чифти, деп бильген Чобан-заде бу ширинде ялынъыз къырымтатар тилине дегиль, Тюрк тилине медхиелер

окъуй. О чагында бутюн бильгиси, зекясы, аятыны Тюркчиликке, Тюрк тилине багъышламакъ къаарарыны алгъан эди артыкъ. Озы шиирлеринде о, Тюрк дюньясынынъ буюк сымалары Невайй, Фирдевсий, Фузулий, Токъайларнынъ исимлерини буюк урьмет иле тильге ала.

Ватангъа къайтмасындан бир йыл эвель язылгъан «Бир изин беринъиз» ширинде Чобан-заде тек Къырымны дегиль, къоджаман Къашгъарны да Юрту деп, сая. Ве, шек-шубесиз ки, дигер шиирлеринде ады кечкен Къашгъарнынъ ады бурада садедже къафие ичюн къулланылмагъандыр:

Бир изин беринъиз, юртума къайтайым!

Джуртума къайтайым, дертимни айтайым!

...

Бир изин истиймен, бағъырып кирийим,

Къырымда, Къашгъарда «Джуртум» деп джурыйим...

Бекир Чобан-заденинъ излерини арамакъ ниетинен кельдигимиз Будапешт сеферимиз истегенимиз къадар махсулдар олмады. Лякин, шубесиз, Бекир Чобан-заде аятынынъ Маджаристан девири, иджады, ильмий фаалиетининъ башлангъычыны даа терендже инджелемели ве бильхасса, Кодекс Куманикус мевзусындаки диссертациясыны мытлакъа арамалы ве тапмалымыз.

Къырымгъа къайтмагъа тедарикленир экенмиз, Русие президенти сеферберлик илин эткени ве юзълернен къырымтатар эркеклери юрт тышына къачкъаны акъкъында кедерли хаберни алыш, кене де Бекир Чобан-заденинъ **«бир кунь келип тарих Къырымман огърашса»** сёзлери акъылымга кельди. Тарих Къырымнен огърашмакъынъ девам эте.

Зор, узун ёл кечип, Къырымгъа къайтам.

КЪЫРЫМ

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЬ АДЫНЫ «ТЕРДЖИМАН»ДА АНЪМАСЫ

Бир чокъ менбаларда, эсасен Сафтер Нагаевнинъ араштырмаларына эсасланарақъ, 1909 сенеси Къарасувбазардаки рушдие мектебиндеки имтиан тантанасында Багъчасарайдан Исмаил Гаспринский, Къарасувбазар шеэр головасы Абдурешид Медиев ве Асан Сабрий Айвазовнынъ иштирак эткени къайд этиле. Бу вакъианы Бекир Чобан-заденинъ кызы къардашы Зулейха Халилева озь хатырлавларында тариф эте. Исмаил Гаспринский нешир эткен «Терджиман» газетасынынъ 1909 сенеси июнь 16-да чыкъкъан 25-нджи санында 3-нджи саифеде «Идарее мектублар» алтында Бекир Чобан-заде ве даа эки нефер аркъадашнынъ мектюби ве Исмаил Гаспринскийнинъ талебелерге тебриги дердж этиле.

«Мухтерем Педеримиз:

Йирми беш сенелик тергъибат ве тешвиқъатынъызынынъ бахш эттиги семереден олмакъ узере хамд олсун бугунь Къарасу мектеб-и рушдиесинден биль-икмаль шехадет-наме ахзына муваффакъ олдыкъ. Мектебимизниң төвзи-и муқияфаты майыс 28-де першембе гуню saat бирде башлаяракъ бир джемм-и

гафир хузурунда такдим-и хуэур-и алийлери кылынан тертиб узере иджра эдильмиш олмакъла зат-ы мухтереманелерини маъриф-и Исламие хусусунда бир педер-и мушфик билерек ваки-и халы арз эдериз, Мумкюн исе дигерлерини де нумюне-и имтисал оладжакъ мунасиб бир суретте газете-и мұтеберинизе дердже буюрулмасыны зирдеки ваз-ы имза эден әвлядларының сиз педеримизден истирхам ейлериз.

Къарасу Базар Мектеби мүнтеки сыныф шакирданындан әвлядларының:

Абдуррахим Наби
Абдулкерим Сабит
Бекир Сыдкъы
(Терджиман)

Ишбу мектубла берабер мудир эфенди, мүнтеки сыныф шакирдлерinden Чобан-заде Бекир Сыдкъы Эфенди, икинджи сене шакирдларындан 122 нумаролу Якуб Сезаи Эфенди, ибтидаи мүнтеки сыныф талебесinden 90 нумаролу Абдуррэшид Эфенди ве йине шу сыныф шакирданындан 116 нумаролу Ибрахим Шукрю Эфенди тарафларындан сейленмиш белигъ нуткъларын сурети дахи иъляве эдильмиштир.

Джумлесини шехадет-наме ахзына муваффакъ олан эфендилерле берабер тебрик эдериз»¹.

Бекир Чобан-заденинъ «Терджиман»даки ишбу мектюби бир сырға фактларны ачыкълай:

– Рушдие мектебинде, базы тедкъикъатчыларның язгъаны киби, Бекир Чобан-заде артқъач талебе сыфатында къабул этильгени себебинден ялынъыз о, «43-ндежи» номерни ташымагъ-

1

«Терджиман», 1909 сенеси, июнь 16, № 25

ан, Рушдие мектебиндеки эпси талебелерниң озын номерлери олгъан, буны Зулейха Халилева да тасдиқтый;

– Бекир Чобан-заде Рушдие мектебини битиргени акъкъында шеадетнамени 1909 сенеси майыс 28 куню алгъан ве тантаналы тедбирде нуткынен чыкъышта булунгъан.

– Рушдие мектебинин шеадетнамеси «Чобан-заде Бекир Сыдкыны» адына бериле. Демек, Чобан-заде сойадыны о, соңындан дегиль де илле Рушдие мектебини тамамларкен алгъан.

КЪАРАСУВБАЗАР

Зулейха Чобан-заде:

«Келир бир кунь халкълар сени Раҳмет иле анъарлар.»

Бекир Чобан-заденинъ излерини Къарасувбазарда къыдырып башлап, соңындан дөрт-беш улькени кезип чыкътым, онларнен алимлернен корюшип, алим ве шаирнинъ тамырлары, эджатларының темели къюлгъан ерге – Къырымгъа, дөгъян шеэри – Къарасувбазарға кельдим.

Шуны къайд этмели ки, Бекир Чобан-заденинъ Маджаристан, Азербайджанда кечирген йыллары акъкъында бутюн бир китаплар язылгъан олса, 1920-1924 сенелерде Къырымдаки фаалиети боюнчы Къырымда анджакъ Д.П. Урсунынъ «Бекир Чобан-заде. Хаяты. Такъдиди. Девири» китабында бир болюк ве филология илимлери намзети, КъМПУ доценти Сайде Усмановынынъ «Бекир Чобан-заденинъ (1983-1937 с.с.) тасиль ве педагогик фаалиети» диссертациясындан башкъя деерлик джиддий бир ильмий тедкъикъат япылмады. Албу ки, онынъ Акъмесджит университетинде профессорлыгъы, Тотайкой педтехникумында оджалыгъы, Миллий фирмъя партиясынынъ сиясий етекчиси,

Кырым Маариф Комиссарлыгъы Татар болюгининъ мудири, 1921-23 сенелердеки дешетли ачлыкътан къуртарув макъсады иле мейдангъа кетирильген «Ширкет» ёлбашчысы, Кырым Джумхуриети Меркезий Иджра комитети азасы, Акъмесджит шеэр иджра комитетининъ азасы сыфатында фаалиетине даир тафсилятлы малюмат берильмей. Яни бу саалар да озы тедкъикъятчысыны беклемекте.

Бекир Чобан-заденинъ олюмине даир фаркълы тарихлер олгъаны киби догъгъан ерине де айт чешит бильгилер бериле. Кене де, алым омюри ве фаалиетининъ базы тедкъикъятчылары Бекир Чобан-заденинъ Къарасувбазар районындаки Аргын коунде догъгъаныны язалар. Бекир Чобан-заде акъкъында Бакуда 2018 сенеси – яни юкъарыда анъдыгъымыз Джалал Касымовнынъ энъ соңъ нешир этильген «Бекир Чобан-заде» монографиясында биле догъгъан ери оларакъ Аргын кою, анасы ве бабасынынъ адларында янълышкъя ёл бериле¹. Албуки, рахметли Джалал Касымов Зулейха Чобан-заде (Халилеванынъ) «Янъы дюнья»да дердж олунгъан хатырлавларындан, филология илимлери намзети Нариман Абдульвааповнынъ бу хатырлавлар эсасында язгъан макъалесинен таныш олгъаны китабында андан алынгъан бир чокъ цитаталардан корюне.

Кырымтатарлар Ватангъа къайткъан соңъ аргынлылар атта намлы «кайдешлерининъ» шерефине хатыра ташы къойдилар. Керчек, Аргын кою де Бекир Чобан-заде ичюн ябанджы бир ер дегиль, баба-деделерининъ юрту, бабасы Къуртваап агъа догъгъан койдир. Амма Бекир Чобан-заденинъ озю бутюн анке-

талары ве атта шиирлеринде Къарасувбазарда дөгъғаныны яза.

*Түвдым Къырымда, Къарасуебазарда,
Джыландай джешиль джаланджы баарьде
(Расткеле).*

Агъасының ве умумен ата, деделери, ана-бабасының асылы акъкъында тафсилятлы бильгилерни Бекир Чобан-заденинъ кызы къардашы Зулейха Къуртваап къызы Чобан-заде (Халилева) озы хатырлавларында там язды. Зулейха ханымның хатырлавлары неширге филология илимлери намзети Нариман Абдульватап тарафындан азырланылып, 2013-2014 сенелери «Янъы дюнъя» газетасының саифелеринде дердј этильди.

Иште, Зулейха Чобан-заде къартбаба-къартанасты акъкъында шуларны яза: «Меним къартбабам(бабамның бабасы) Менакъай оғылу Къуртумер тахминен 1820 сенелеринде Къырымда Къарасувбазар районы Аргын коюнде дөгъған. Къартбабам баба ве анадан яшлай етим къалған, яшлыгъы Аргын мырзаларында, ыргъатлықъ-чобанлықънен кечкен. Геджесини куньдюз этип, бель букмей чалышса да не озюнинъ къарапалдысы олған, не де сабаны. Аладжакъ къадынына меҳр-и муаджджель бермеге кучю етмегенинден, кызы алмайып келинчек алмагъя меджбур олған.

Аргынгъа якын, аралары 5-6 километро олған Чардакълы коюнден Сабе къартанамны алған. Сабе къартанамның акъайыны сув ичюн талашкъанда мырзалар чапанен урып ольдюргенлер. Сабе къартанам бир йыллықъ келинчек тул къалған» («Янъы дюнъя» 2013 с, майыс 31).

Бабасы ве анасынынъ дөгъгъан ерлерине даир исе шуларны бильдире: «Меним бабам Къуртваап Къуртумер оғълу 1852 сенеси Къарасувбазар районынынъ Аргыын коунде дөгъгъан. Алты яшындан алтмыш докъуз яшына къадар омрю чобанлыкънен, Бочала чёллеринде, Бабугъан, Къараби яйляларында, къошларда, къышлаларда отыкен... Анам 1865 сенеси эснаф аилесинде аякъяпчы Гъафар оғълу Абллялим (Абдульхалим) адлы кишининъ къорантасында дюньягъа кельген. Анам къорантада учюнджи бала олгъан, анамдан эвель Сейтмемет (Сейдмехмед) ве Сейдали агъалары олгъан. Эки оғъландан соң къыз бала олгъанына къувангъан къартанаасы Эдие-Шерфе (Хедие Шерфе, бабасынынъ анасы) анамнынъ адыны Вайде Шерфе (Вахиде Шерфе) деп адаткъан».

Къуртваап агъа ве Вайде Шерфе ханымнынъ секиз эвляды олгъан, амма тек Бекир ве Зулейха сагъ къалгъанлар. Агъасынынъ дөгъгъан вакъты, ери, окъувына даир Зулейха ханым шуларны яза: «Сейтбекир агъам, анамнынъ учюнджи баласы, 1893 йылды майыснынъ 15 куню къартбабамларнынъ Шамурат мааллесинде эвинде дөгъгъан. Онъа не чичек, не къызамыкъ, не ал кольмек (бала хасталыкълары) тиймеген пек сагълам, тендюрист бала экен...

Анам-бабам агъамны мектепке бермеселер де, о озыбашына окъумагъя, язмагъя, эсап япмагъя оренген. Къарасувнынъ зияллылары Тюркиеден оджалар кетирип, рушдие ачкъанлар., агъам да бу рушдиенинъ азырлыкъ сыныфына кирген. Буюк умумий имтианды агъам, буюк сыныфларнынъ дерсинден имтиан берип, о ерде олгъан зияллыларны озы джевапларынен шашыргъан, агъама джемаат пек чокъ пара ташлагъан. О заманлар Къарасувда чыкъкъан «Икъбалъ» (Нариман Абдульваапов бу акъта бойле

яза: «янълыш олса керек, о заман Къарасувбазарда «Ветан хадими» газетасы чыкъа эди») газетасынынъ муаррири олгъан Асан Сабрий Айвазов: «Машалла Чобан-заде!» деп агъамны тёпеге котерип багъыргъан, агъам «Чобан-заде» лагъабыны иште о заман къазангъан. О замангъа къадар о, «43» номеросынен чагъырылыш экен. Аслы бу мектепте ад-фамилия айтылмайып, эр бир баланынъ номеросы бар эди. Агъамнынъ окъугъан мектебинде мен де окъудым, меним номерам «64» эди.

Бу джыйылгъан параларнен джемиет-и хайриенинъ ярдымынен агъамны, бир-эки бала даа къошып (Керим Джемалединов, Асан Аметов, Асан Абдульвели) Тюркиеге, Истанбулгъа джёнеткенлер». (Янъы дюнья. 2013 , июнь 7)

Эбет, такъдирниң къадынъа нисбетен япабиледжек энъ дешетли дарбелерини – къоджасы, учъ эвлядынынъ вефатыны яшагъан Зулейха ханым бу хатырлавларыны йыллар сонъра сюргюнликте Андижанда язып башлагъан ве табиий ки, базы фактларда, адларда кучюк бир хаталар къачырабильгендер. Амма, бу хатырлавларнынъ эмиети пек буюк, тартышылгъан малюматларны ачыкълагъан, соң нокъта къоймасынен пек къыйметлидир. Бекир Чобан-заденинъ ана-бабасы, къартбаба-къартаналарынынъ там адлары, асыллары, Къарасувбазарда дөгъгъан, яшагъан эви ве мааллеси, рушдие, Истанбулда, Маджаристанда окъувы, 1920-24 йылларында Акъмесджиттеки къайсы эвде яшагъаны, кимлернен корюшкени ве саире фактларны бильмемизде илле Зулейха ханымгъа борджлумыз. Меселя, агъасынынъ Маджаристандан кельгенде Къарасувбазар джемааты оны насыл къаршылагъаны акъкындаки сатырлар тек бир къорантанынъ къуванчы дегиль де, къырымтатарларнынъ окъумыш инсандынъ сайгысыны косытере.

Иште, Бекир Чобан-заде Маджаристанда окъувы ве ишини битирип, Джәфер Сейдамет Къырымэрнинъ даветинен Исвечреге кете ве бир къач ай Лозаннада къала. Он эки-он учъ йыллыкъ айырылыкътан соң, гъурбетте аджджы кечмиши ве парлакъ келеджегини тюшюндиги миллетине хызмет этмек ниетинен 1920 сенеси Къырымгъа къайтып келе. Бекир Чобан-заденинъ Къырымгъа къайтувы керчектен де эм сиясий, эм ичтимай джемаат ичюн муим бир вакъия олгъан эди.

«Агъамнен берабер файтонларда Сейтумер Таракъчы, Абдураим Джемалединов, Керим Джемалединов, Къаялыш(?) Аблямит (Абдульхамид) агъа, Джемиль Наджи Челебиев, Асан Сабри Айвазов, Сеитджелиль Хаттатов, Абдулла Темурджан Одабаш, Бекир Одабаш, Халиль Чапчакъчы, Амет Озенбашлы, Усеин Боданинский, Абдульэхад Амди Герайбай, Абдусеми Герайбай, Мустафа Февзи, Мехмед Тевфикъ, Риза Эфенди, Шефикъя Гаспринская, Ильхамие Исмаилова, Айше ханым Исхакъова, Айше ханым Тайганская, Мустафа эфенди – вельясыл, Къырымнынъ зияллылары Къарасувгъа кельмекте эдилер» (Янъы дюнья 2013 с, сентябрь 4) Зулейха ханым агъасынынъ Маджаристандан келювии насыл джанлы тасвирлеген олса, онынъ дёрт йылдан соң Бакугъа чалышмагъа кетеджекте джемаат насыл озгъаргъанын да бойле джанлы ве тесирли шекильде тариф эте.

«Агъам 1924 йылды майыс 15 куню (озюнинъ дөгъян куню) Бакугъа кочеджегини айтмагъа кельгенде, меним такъмакълап-такъмакълап агълайджагъым кельди.

Амма агъамнынъ зытына баскъым кельмеди. Агъамнынъ агълагъан кишиден даа севмези ёкъ эди. О, эр заман шай дер эди: «Козюнъниң яшыны, бурнунънынъ сюмюгини акъызып юрье. Юрьенде, санъа эль сукълансын!» Мен де, не япайым, козълерим торланса да агъламадым.

Агъайчыгъым, бир-эки кунь отургъан ве сой-сопунен сагълыкълашкъан соң Акъмесджитке эвине къайтты....

Агъамны озгъармагъа башкъа койлерден – Шибандан, Бурнаштан, Джабу-Вакъыфындан, Узу Озенъден, Кучюк-Озенъден, Тувакътан къысым акърабадан башкъа Кезлевден, Ялтадан, Алуштадан, Акъярдан, Багъчасарайдан, Кефеден, Къырымынъ эр бир районындан эш-достлар, агъамны севип-сайгъанлар онынъ эвине топлангъан эди. Агъамнынъ Къырымы ташлап кетеджегине ич кимсе разы дегиль эди.

Лафкъа кемалатлы Бекмамбет эмдже:

– Бакулы тюрк Агъамалы оғылу да къайдан чыкъкъан, юртунъны, къарт ана-бабанъны ташлап кетесинъ, экийим! Башымызгъа бир сыйкълет кельсе, ол saat сагъа джувура, алымызыны сагъа арз эте эдик. Сен биз ичюн «соң къол» эдинъ, Сейтбекирим оғылум!

– Авдарылды Чатыртав, кочти Къырым, энди кимге айтартмыз ичимизниң сырын! – деп бабамынъ козълери торланды.

Агъам:

– Мен Ватаныма, озь миллетиме, энъ зияде урьметли озь баба-анама эвлятлыкъ борджумны одемекни бир дақъикъа акъылымдан чыкъармам, – деди». (*Янъы дюнъя, 2014 с. январь 17*) .

Къырымдан Азербайджангъа бу къадар сайгъы-урьмет или озгъарылгъан профессор насылдыр 4-5 йылдан соң ерли матбуатта серт тенкъидге оғыратыла, онъа «миллетчи», «буржуа къуйругъы» киби лагъаплар такъылып башлай. Эм ялынъыз, Бекир Чобан-задениң озю дегиль де, къардашы Зулейха ханым, киеви Шенаси Халилев да баскъы алтында къалдылар: «1930-нджы сенелери мен къызыллыкътаки «Чобан-заде» фамилиямны ташый эдим. 1933 сенеси Гъраллар, Чачилер «Янъы дюнъя»

газетасында агъамны тенкъид этип башлагъан эдилер. Дай-синнинъ къадедешлерине де Алла берди. «Сиз миллетчи профессор Чобан-заденинъ къардашы ола экенсиз де!» – демектен данмадылар. Олар: «Сиз насыл олды да алий тасиль алдынъыз? Насыл олды да Бекир Чобан-заде тап Будапештлерге барып тасиль корьди? Ве иляхре-иляхре... Суаль устюне суаль. Къабир суаллеринден бетер» (*Янъы дюнья, 2014, июнь 4*)

Бекир Чобан-задени къарапагъан инсанлар суаллерден артыкъ амелий ишлерге де кечерек, Зулейха ханым ве къоджасындан ишини чекип алалар: «Мени, «миллетчи къардашы», деп, бир талай тамырсыз, асылсыз, тасдикъ олмагъан шылтыкъ тапып, иштен чыкъарапалар, бир тилим отьмегимни тутып алалар. Гъарип Шенасини де «Сенинъ апайынъ миллетчи къардашы экен, деп оны да иштен чыкъарапар! Сталин: «Огъул бабасы ичюн джевап бермез», деген лозунгны ортагъа атса да, акъикъатта мен агъам ичюн, Шенаси де апайы ичюн джевап бермек керек олдыкъ» (*Янъы дюнья, 2014, июнь 13*).

Эм озю, эм акъайы ишсиз къалгъан, бакъымында 3 баласы олгъан заваллы къадын имдат арап агъасынынъ янына Бақугъа кете.

Бекир Чобан-заденинъ башында къара булутлар тек Къырымда дегиль де, Азербайджанда да эп къюлашкъянына бакъмадан онынъ Советлер Иттифакъында итибары не дереджеде юксек олгъаныны Зулейха ханымнынъ хатырлавларындаки даа бир вакъия ачыкъ тасдикълай: «Калининг¹ озь къолу иле кучюк бир риджанаме язы ве озь муурини басты. «Бекир Сыд-

¹ Михаил Ивáнович Калинин — рус инкъиляпчысы, совет девлет ве партия эрбабы, 1919 сенесинден 1946 сенесине къадар Русие Федерациясы, соңыра СССР девлетининъ башы.

къы Чобан-заде» деген тёгерек муурьчиги бар эди. Озю «Латин элифбасынын генеральный секретары» олса да, бу муурь арап арифлеринен япылгъан эди, о, бу муурьчигини озъарасы, керекли ерде къулланыр ве оны пек азизлер эди.

Мен бу мукъаддес верекъачыкъыны жилетимниң астары арасына, азиз бир шей киби сакълап тиктим. Агъайчыгъым Бакудан къайткъан соң башта Акъмесджит муэссиселерине баш урмакъ, оларның алдындан кечкен соң Москваға кетмек кереклигини мунасип корыген эди» (*Янъы дюнья, 2014 с, июль 4*). Ве керчектен де, Зулейха ханым Азербайджандан къайтып кельген соң Къырымдаки бир сыра айт идарелерге мураджаат этип, акъайы ве озюниң ишинде гъайрыдан тикленильмесини талап эте. Нетидже чыкъмагъан соң догъру Москваға ёней, Михаил Калинининъ узурына барып, адапетниң тикленмесине ирише: «Москвада истегеним киби Михаил Иванович Калинин-нен корюштим. Онъа агъамның тезкеречигини бердим. Михаил Иванович меним ким олгъанымны анълагъан соң манъя бу къадар джефалар япылгъанына чокъ теэссиоф этти, бир афта къалмай мен кене оджалыкъкъа къайтарыладжагъымны бильдирди, манъя акъчанен 500 рубле ярдым биле бердириди» (*Янъы дюнья, 2014 с. июль 18*)

Зулейха ханымның агъасынен бу корюшюви соңкиси олып, олар бир даа корюшмейлер. Даа чокъ йыллар о, агъасының талийинден хаберсиз, гъурбетликте янъгъыз яшап, кечкен куньлер акъкъында хатырлавларыны, «Бакъсан фаджиасы» киби повестини ве аджджы шиирлерини яза. Шу шиирлерinden бири екяне севимли, даа акъланылмагъан, кефинсиз мезарсыз, ташсыз менгуликке дёнген агъасына багъышлангъан:

АГЬАЙЧЫГЪЫМА

Кунеш дөгъды, къонды, дейлер,
 Къайдаларгъя бата экен.
 Акъ билегин ястыкъ этип,
 Меним агъам къайдаларда ята экен?

Буюк алым, эдип, шаир,
 Пек чокъ тиллер биле эдинъ.
 Ешиль Къырым ватанынънынъ,
 Гъарип татар милетинънинъ
 Козъяшларын сильген эдинъ.

Солтыкъ мырза, таз ханийлер,
 Етти сенинъ башынъа.
 Сатлыкъ ханлар, тоймаз козълери
 Богъулсынлар козълерининъ яшларына.

Дијар гъурбет сир сюргюн
 Тюрьмелерге, лагерьлерге салдылар.
 Аркъадашынъ, къыз къардашынъ,
 Феръяд, фигъян козъяш тёкип къалдылар.

Келир бир кунъ халкълар сени
 Рахмет иле анъарлар.
 Баш ташынъа «Ботен ольди бейитперинъ»
 Деп, алтын сувнен язарлар.

1951 с. 28.12.

Певат ЗЕТИ (АДЖИРЕДИНОВ):

«Бекир Чобан-заденинъ адыны тиклемек – миллий арекетимизнинъ вазифелерinden бири эди.»

Къарасувбазарда Бекир Чобан-заде адыны гъайрыдан тиклев огърунда къырымтатар халкъы миллий арекетининъ иштиракчиси, языджы, шаир Певат Зети пек буюк ишлерни япты. Шеэрge таа 1970-сенелери кочип кельген Певат агъа биринджи куньлерinden Бекир Чобан-заде дөгъгъан маалле, эви, Къырым бойлап онынъ акърабаларыны къыдырып тапмакъ иле мешгъуль ола. Миллий матбуат саифелеринде бу мевзуда юзлернен макъалелер яза. Къарасувбазарда Бекир Чобан-заденинъ эйкелини тиклемек фикирини илле Певат агъа биринджи олып сеслендире, эйкель къуруладжакъ ерге башта таш къоймакъ тешеббюсинен чыкъа.

Певат агъанен берабер шеэрнинъ Шамырат мааллесине Бекир Чобан-заде дөгъгъан эвге дөгъру кетемиз, бираз токъталаып, ёлумызды девам этемиз.

Къырым шеэрлери ичинде, бугуньде-бугунь ялынъыз Къарасувбазарда «къырымтатар руху, къоқусы» сезильмекте, джанымызгъа якъын кираметли, акълангъан алчачыкъ эвлер сакъланып къалды.

– Сюргүнлик ерлеринде халкъымызын Ватангъа къайтармакъ, девлетчилигимиз, тилимиз, медениетимизни гъайрыдан тиклемек огърундаки миллий арекетимизнинъ темелини къойгъан фааль инсанларымыз – оджаларымыз Джеббар Акимов, Аблямит Умеров, Теминдар Асанов ве дигерлери 1937-38 сенелеринде къуршунлангъан айдынларымызынъ адларыны гъайрыдан тиклев ишини муимден-муим вазифелерден бири, деп бельгиледилер. Бойле инсанларымыздан бири Къарасувбазардан

Чыкъып дюньягъа танылгъан тюрколог алим, профессор, 1920-нджи йылларда Къырымда «Миллий фирмъа»гъа етекчилик япкъан, Халкъ маариф комиссарлыгъынынъ Татар болюгининъ мудири, «Ширкет»нинъ башы, Къырым Иджа комитети, Акъмесджит шеэр иджра комитетининъ азасы, сиясетчи, языджы, шаир Бекир Чобан-задедир. Мен сюргүнликтен Къырымгъа 1970-нджи йылларнынъ соңунда къайтып, догъма Керич ярымадасындан олсам да Къарасувбазаргъа ерлешмек къарапыны алдым. Мында Бекир Чобан-заде дөгъгъан маалле, эвни, мектепни къыдырып таптым, анасы Вайде Шерфе ве бабасы Къурт Ваап агъанынъ акърабаларыны араштырдым, оларнен корюштим, Бекир Чобан-заденинъ къызы къардаши Зулейха ве киеви Шенаси Халилевлердинъ Учкозь коюндеки эвлерини таптым, янъы саиплеринен субетлештим. Сөз сырасы, Бекир Чобан-заде онъа мусафирликке кельген академик Александр Самойловичнен берабер илле шу Учкозьдеки эвде мусафирлерни чиберекнен сыйлагъан.

Бекир Чобан-заденинъ адыны къайтармакъ, гъайрыдан тиклемек пек зор олды. Затен, миллий арекеттинъ ич бир не-тиджеси къолайлыкъынен эльде этильмегендир.

Иште, Чобан-заде акъкъында мальземелерни дирем-дирем топлап, адым-адым ишимизни яптыкъ. Бугуньде-буғунь дөгъгъан шеэринде күтүпхане, шеэр дживарапындаки Сарысув къасабасынынъ мектеби, сокъакъ онынъ адыны ташымакъта, Къарасувбазарнынъ там меркезинде юксельген эйкели исе шеэр сакинлери ве мусафирлерни селямлай, – дей гъуурнен Певат агъа.

Ресуль Велиляев:**«Бекир Чобан-заде – Къырымның байрагъы олмалы.»**

Къарасувбазарда Бекир Чобан-заденинъ эйкелини къоймакъ тешеббюсинен чыкъкъан миллий арекетнинъ векиллери, джемаатчылар тамырлары бу ерлерден олгъян белли иш адамы Ресуль Велиляевге мураджаатта булуналар. Ишни артыкъ бераберликте девам этелер.

РЕСУЛЬ ВЕЛИЛЯЕВ,

Бекир Чобан-заде адына Халкъара Хайрие

Фондуның тэсисчиси:

– 1988 йылды къырымтатар халкъы ватанға къайтып башлады. Бундан эвель Къырымда ич бир кимсе Бекир Чобан-заденинъ адыны тильге биле алмады, санки мында къырымтатарлар ич бир вакъыт яшамагъанлар. Ильк сефер онынъ ады 1993 сенеси Къырым укюметининъ къарапына коре онынъ 100 йыллыгъына багышланып тешкиль этильген биринджи конференцияда янъгырай. Ве энди Бекир Чобан-заденинъ адыны Къырымның эр еринде айтып башладылар. Албу ки, Озыбекистан, Азербайджан, Тюргие, Маджаристанда энди чокътан берли алимнинъ китаплары нешир этиле, фаалиети огрениле. Тек Къырымда бу шейлер къатиен ясакъ эди. Биз яваш-яваш онынъ адыны тиклемеге башладыкъ. Башта Комсомольская соқыагъынынъ адыны Бекир Чобан-заде, деп деңьиштиридик, китапханеге де онынъ ады берильди. Соң шеэрнинъ меркезинде хатыра ташы къоюлды. Бунынъ пешинден энъ чокъ миллий арекетимизнинъ иштиракчиси, шеэрнинъ фааль сакини Певат агъа Зети чапкъалады. Бу ерде эйкель къоюладжакъ деген фикир шеэрлилер тарафындан бир кереден къабул этильмеди, Къарасувбазар сакинлери бунъа

къатиен къаршы чыкътылар. Амма биз ич кимсенинъ разылыгъыны беклемеден эйкельни яптырып, къойдыкъ.

Бир сыра зорлукълар, проблемлер, учь йыл девам эткен иш нетиджесинде ахыр-сонъу 2001 йылды Чобан-заденинъ эйкели къоюлды. Башта эйкель къоюлмасына къаршы чыкъкъан къарасувлылар, энди эйкельге нисбетен вандаллыкъ арекетини япып башладылар. Язысы къырылды, ташлары къопарылды. Амма биз ич бир шейге бакъмадан эйкельни тантаналы шекильде ачтыкъ.

Бекир Чобан-заденинъ адыны гъайрыдан джанландырмакъ, юртуна ве халкъына къайтармакъ огърунда ишимизни девам эттиrerек 2003 сенеси онынъ адына бир Фонд къурдыкъ. Фонд биринджи куньлеринден фааль чалышмакъта. Миллий мектеплерге ярдым эте. 2006 сенеси фондымыз Бекир Чобан-заде адына мукифатны тэсис этти. Мукифатнынъ биринджи саиплерини пек юксек севиеде такъдирледик. Бир чокъ языджы ве алимлеримиз наиль олды бу мукифаткъя.

2006 сенеси мукифат артыкъ халкъара мукифат статусыны алды. Америка, Полония, Тюркье, Азербайджаннынъ векиллери бу мукифатнынъ саиплери олдылар. Биз бунынънен пек гъуррландыкъ, джоштыкъ. Амма айны заманда Къырымда янъы вандаллыкъ далгъасы кечти, эйкеллерни парлап башладылар. Бизни де четлеп кечмединдер. Бекир Чобан-заденинъ аягъыны къырдылар, мазут, къара боя тёклилер. Эйкельге нисбетен даа пек чокъ пис арекетлер яптылды. Биз буларны яшадыкъ. Лякин токъталмадыкъ, рухтан тюшмединер. Тамирледик, темизледик, эйкельни къорчалав усулларыны къыдымдардыкъ.

2012 сенеси майыс айында Бекир Чобан-заде хатырасына

Къырымда биринджи ильмий конференция кечирип, эр йылы тешкиль этмек къаарарыны алдыкъ. 2013 сенеси бу конференциянынъ джогърафиясыны кенишләттик, халкъара миңъяста яптыкъ. Конференциянынъ ишинде Азербайджан, Украина, Озъбекистан, Къазахстан, Тюрги ве Русиеден 40 нефтер алим кельди. 40 алимниң 13 нефери академиклер эди. Бир кереден бу къадар алимни Къарасувбазар даа корымеген эди.

2014 йылы белли себеплерден отърю конференциялар артыкъ кечирильмей.

Бекир Чобан-заденинъ фаалиетини кереги киби огрендек, адыны керек севиеде гъайрыдан тиклемек ичюн биз даа пек аз иш яптыкъ. Алимлер, тарихчыларнынъ бу ёнелиште япаджакъ ишлери чокъ.

Бизим арзумыз Къарасувбазарда Бекир Чобан-заденинъ музейини ачмакъ. Бугуньге къадар баягъы мальзәеме топланды ве топланмакъта.

Бугуньде-буғунь эм Къырымда, эм Түрк дюньясында Бекир Чобан-задени бильмеген инсанны тапмакъ зор. Бекир Чобан-зәде Къарасувбазарнынъ, Къырымнынъ байрагъы олмалы. Биз оны бу севиеге котермеге бордјумыз, – эминликнен ишандыра иш адымы, сөз адамы Ресуль Велиляев.

АКЪМЕСДЖИТ

1920 сенеси Къарасувбазаргъа къайтып кельген Бекир Чобан-зәде ярымаданынъ меркези Акъмесджитке авуша. Шеэрнинъ Нижнегоспитальная сокъагъындаки 37-нджи эвде кирагъа учь ода тута. Бираз вакъыттан анасы ве бабасыны да янына ала. Эвниң там адресини кене де бизге Зулейха Чобан-зәде

бильдирди: «Агъам бир-эки куньден соң Акъмесджитке джёнеди. Мен де дарульмуаллимматкъа джёнедим. Бир-эки айдан соң агъам анамларны Акъмесджитке кочюрди. Бабам-анам Акъмесджитте Нижнегоспитальная да 37 номералы Манкъа Сеитмеметниң эвине 1920 сенеси кочип кельдилер». (Янъы дюнья, 2013 с, ноябрь 8)

Бу эвде Бекир Чобан-заде Азербайджан укюметининъ башы Самедагъа Агъамалы оғълы ве элифбени денъиштирюв иши боюнчы делегация азалары, шаркъышынас, тарихчы Александр Самойлович ве даа чокътан-чокъ алимлер, сиясетчилерни къаршылай. Айны шу эвде къырымтатар миллий театрниң артисти, языджы Абдулла Дерменджининъ омюор аркъадашы Селиме Мурат анасы-бабасы, къардашларынен яшагъан. Озы хатырлавларында о, бойле тариф эте: «Бизлер Джами аралыгъында(мында Джами тұра әди) азбарлары булунгъан Манкъа Сеитмемет деген зенгиннинъ (сокъакъының бир тарафтаки әвлер онынъки әди) әвлеринден үджузджа әвни кирагъа туттықь. Лякин бу ер къалабалықь әди. Шу себептен Част аралыгъы(мында милиция къысмы (части) бар әди) деген ерге авуштықь....

Бу сенеси бизнен берабер бу азбарда ерден юксек ясалғын, пенджерелери әм джами, әм де част аралықъларына чыкъынан эвде къомшумыз олып Бекир Чобан-заде кирада яшай әди. О, мында анасы, къызы къардашы Зылха ве эв ишлерини беджерген Агаджаннен учъ оданы тута әдилер. О вакъытлерде о, энди мешур алим олгъаныны биз биле ве онынънен буюк урьмет иле селямлаша әдик. Бала олгъанымызға бакъмадан, о, селямымызды буюк самимиетнен алып, янымыздан: «Яхшысынъызды, балалар?» яхут да: «Гузель-гузель отурсынъызды?» деп, башларымызды сыйрап, уйкенлернен урьмет иле селямлашып, ал-хатир сорап кечер әди. Бекир Чобан-заде орта бойлу, юзю

томалакъ, айдын, ири козылю, янакълары кырмызы, кулегеч юзълю адам эди. Част аралыгъынның 35 санлы азбарындаки эвде Бекир Чобан-заденинъ къорантасы беш йыл къадар яшады.

Бекир бей эвине къайткъанда, озюнен берабер эр вакъыт биревни кетире эди. Сыкъ-сыкъ онъа мешур ве теджрибели эким-терапевт Халиль Чапчакъчы,(онынъ кызы къардашы Зекие бир вакъытлары Э. Шемьизаденинъ къарысы эди) Алупкадан Асан Сабри Айваз, Якъуб Мусан (Мусаниф) деген адамлар кельгенини хатырлайым».¹

Бекир Чобан-заденинъ илле шу адрес боюнчада яшагъаныны тасдикъламакъ ичюн Кырым Девлет Архивине, Кырым Техниккий Инвентаризация бюросы идаресине ресмий мураджаатта булундыкъ. «БТИ» идресинде Акъмесджиттеки Нижнегоспитальная сокъагъынынъ ады ве сокъакътаки эвлерниң номерлери деңишишмегенини бильдирдилер. Кырым Девлет архивине ресмий мектюп къалдыргъан соң, анда чалышкъан Асие Селимовна иле телефон ачып, мерамымны бильдиргениме эшилген сөзлерим мени текмил шашыртты. Ве бу ерде Аллаху экбер – Аллах буюктир, демектен башкъа сөз тапалмадым!

– Инанмазсынъыз, Зера ханым, бугунь саба весикъаларны козьден кечирир экеним Бекир Чобан-заде ве Диляра Булгакованынъ эвлениндери акъкъында, яшагъан адреслери косътерильтген весикъа огюме чыкъты. Бир къач сааттен соң сиз айны шу риджанен мураджаат этесинъиз! Бунда бир сыр бар, – дей эеджаннен Асие ханым.

Демек, 1920-1914 сенелери яшагъан эвининъ диварайна айт язылар олгъан хатыра тахтасы асмагъа делиллэр мевджут.

1 Гульзар Абдулла Дерменджи. Асырларда къалгъан седа. Кырымде-вокъувпеднешир, 2011, 144-нджи с.

Иште, Акъмесджитте ерлешкен Бекир Чобан-заденинъ Къырымдаки ильмий, сиясий ве девлет фаалиети баштай. Бу акъта бир чокъ макъалелер язгъан, Бекир Чобан-заде биографиясына айт эвель белли олмагъан фактларны араштырып тапкъан профессор Исмаил Керимовнен субетлештири.

ИСМАИЛ КЕРИМОВ,
филология илимлери докторы, КъМПУ профессоры,
Къырымтатар тили ве эдебияты ильмий-тедкъикъат ин-
ститутунынынъ мудири.

– Бекир Чобан-заде Къырымгъа къайтмақъ къарапыны ала. Табиий ки, Тюргие узеринден къайтаджакъ, демек онъа Тюргие паспорту керек. Бу арада оны Джәфер Сейдамет Ислечреге Лозаннагъа давет эте, оны «Милли фирмъя»нынъ етекчилигини япмагъа къандыра. Олабилир ки, Джәфер Сейдамет Къырымер онъа бир мектюп де бергенди, мектюпни о, Айвазовларгъа ве дигер сиясий эрбапларгъа косытергенди. Къырымдаки сиясетчилер онынъ артында Сейдамет турғаныны аңылап таныйлар. Илле бу себептен Вели Ибраимов оны озюининъ янына ала.

Бекир Чобан-заде Къырымгъа профессор унванында кельди, демек янълыштыр. О, даа профессор дегиль эди. 1924 сенеси Акъмесджит университетининъ ректоры Москвагъа ишке кечириле ве онынъ ерине укюметнен якъын алякъада олгъан, фааль, бильгили бирсини тайинлемек керек. Университеттинъ вазиети о заман пек муреккеп ве энди баягъы салланып башлагъан. Университетни инъкъираздан тек Бекир Чобан-заде къуртараабилир, деп онынъ намзети косытериле ве бу намзетни

эм къырымтатарлар, эм руслар ве дигер миллэт зияллылары макъуллейлер. Бекир Чобан-заденинъ кендиси исе разы олмай, ред эте бу теклифни. Ууниверситетниң вазиети онъя тариф этильген соң разы ола, ректорлықъкъа сайланы. Бир къач ай бу вазифени эда эте, амма Москва онынъ намзетини тасдикъламай. Ректор вазифесине умумен илимнен алып береджеги олмагъян бир партия хадимини ёллайлар. Бу факт энди исбатланды.

Къырымда Бекир Чобан-заде илим адамы оларакъ тиль ве эдебият мевзузында кучълю макъалелер яза, Акъмесджит университети ве Тотайкой педтехникумында кучълю лекциялар окъуй. Шаир оларакъ да мукеммел шиирлерини яраты.

Къырымъга Азербайджандан кельген делегация ве бильхасса онынъ ёлдышчысы Самедагъя Агъамалы оғълы Чобан-задени Бақугъя ишке давет эте. 1924 сенеси Акъмесджитте «Халкъ эви» бинасында Чобан-заденен сағълыкълашма акъшамы тешкиль этиле. Бинарынен тола. Чонки тедбир акъкъында энди русча ве къырымтатарджа газетлерде фелянча куню ве фелянча ерден Чобан-заденен хайырлашма акъшамы кечири-леджеги акъкъында илян берильген эди. Тедбир кечкен соңъра да тафсилятлы бир информация бериле. Ишбу хайырлашув акъшамында джемааткъа Бекир Чобан-заденинъ ким олгъяны, илимге къошкъан иссеси, не къадар талебе азырлагъаны анълатыла. 1920-нджи йылларның башында Укюмет азасы оларакъ, Къырымтатар тасиль болюгининъ башы оларакъ Бекир Чобан-заде арекетининъ саесинде Къырымда юзълернен миллий мектеплер ачыла. Эбет Бекир Чобан-заде атик, эр анги севиеде эр кеснен тиль тапабильген дипломат, ишни пек тез япабильген адам олмасайды бу ишлерни япалмазды. Миллий матбуатта

берген эсабатында Бекир Чобан-заде ярымадада ачылгъан мектеп, клублар, театро тёгереклерининъ сайысы ве фаалиети акъкында яза.

Бекир Чобан-заде Къырымда къыскъа муддет ичинде пек буюк бир фаалиет косытеребильди. Миллий тасиль саасындаки енъишлерини айттыкъ, 1921-1923 йылларда Къырымда дешетли ачлыкъ олгъанда Бекир Чобан-заде «Ширкет»нинъ башында оларакъ миллетни ач олюмден къурттармакъ пешинде арекетлер де япа. Тюргиеден ярдым сорай. Асан Сабрий Айвазов Тюргиеге кете бу ярдымны озгъарып кетирмек ичюн, амма ярдым мензилине келип чыкъалмай.

Эм ильмий, эм сиясий саада фаалиети энъ гурь олгъан бир вакъытта эр шейни ташлап Азербайджанъга кете. Бунынъ себеби неде олабилир? Чешит вариантлар бар. Амма шу ерде мен пек меракълы ве бу къаарарны анълатабиледжек фактын къошмакъ истейим. Къырымда Бекир Чобан-заде мырза Али Булгаковнынъ къызы Диляра Булгаковагъа севда ола. Диляра ханымнынъ 2 яшында оғылу да бар эди. Бекир Чобан-заденинъ къыз къардаши Зулейханынъ хатырлагъанына коре санки ана-бабасы бу эвлilikке разы олгъанлар. Амма мен Гъани Мураднен корюшип бу акъта субетлешкенимде о, манъа шуларны анълатты. Эм Гъани агъанынъ айткъанларына инанмамакъ мумкун дегиль, о, Бекир Чобан-задеге якъын бир инсан олгъан. Гъани оджа Бекир эфендининъ ана-бабасы бу никяхкъа кесен-кес къаршы олгъанларыны айтты. Бекир Чобан-заде исе эвленинеджем, дей весселям. Шунынъ ичюн де Бакудан иш теклифи кельгенинен Диляра ханым ве оғылунен берабер кетмеге къаарар ала, – дей Исмаил Керимов. - Мен беллесем, бу ашкъ энъ муим бир фактор. Адам даа дюнү университет ректоры сайланды, бутюн бир сиясий

фиркъанынъ етекчиси, укюмет азасы, миллий тасиль болюгининъ башы, институт ве техникумда дерс бере, халкъ арасында пек буюк бир итибар саиби – неден бутюн буларны быракъып кете? Эбет, башкъа себеплер де бардыр.

Иште, Чобан-заде кете ве онынъ артындан юзълернен талебе окъумагъа кете. Бекир Чобан-заде оларнынъ эписине ярдым эте. Бу талебелерден бири – Веис Танабайлыдыр. Бекир Чобан-заде оны озъ янына алыш, эвинде яшата, бутюн масрафларыны одей. Азербайджан тилини мукеммель бильген Танабайлы онъа бу саада пек чокъ ярдым эте. Азербайджанда окъугъан инсанларымызынынъ эписининъ артында Чобан-заде тургъандыр.

НКВД къырымтатарларнынъ энъ буюк, Тюрк дюньясында энъ буюк шахысларындан бири олгъан Чобан-задени такип этип башлай. НКВД хадимлери бойле бир сюжет япалар. Бекир Чобан-заде киби къоджаман балыкъыны тутаджакълар, онынъ янына кледжек юзълернен балыкъларны агъ ичине сыгъдырмалы. План бойле – Чобан-заде аксинкъиляпчы, Азербайджанда къырымтатар ве азербайджан талебелерinden аксиинкъиляпчы бир группа тешкиль эткен. Бу группа санки Азербайджанны йыкъаджакъ, онынъ ерине ханлыкъ къураджакъ. Бойле, ич бир къалыпкъа сыгъмагъан, олмайджакъ фантазияларыны протоколлаштыралар ве Чобан-задени урып-дёгюп, токнен якъып, меджбур имзалаталар. Ве бу имзаланған сорғуу весикъалары орталыкъта даркъатыла. Даа юзълернен зиялыштарны вахшияне уралар, асалар, аталар... Бу къадар зиялыштарны топлап ёкъ этмек ичюн Бекир Чобан-заде киби буюк бир шахыс керек эди. НКВДнинъ планы – къырымтатар миллетини башсыз къалдырмакъ эди. Бу фаджианы биз даа кереги киби, терен оғренмедин,

арапштырмадыкъ. 1937-39 йылларның репрессия фаджиасы къырымтатарларның 1944 сенеси фаджиасына алып кельди, – деген хулясаны сеслендире Исмаил Керимов.

Кендисине пек буюк перспективалар ишандырылған Маджаристанда, тынч сакин Извечреде, халкъымызының пек буюк бир къысмы муджессемленген Тюргиеде къалмакътан Къырымны сечкен ве Къырымда гурь фаалиет юрьсеткен Бекир Чобан-заденинъ Къырымдан кетмеси себебине даир тедкъикъатчылар, алимлер, биографларының бир чокъ тахминлери мевджут. Онынъ Азербайджанға кетюви нафиле олмагъаны, табиий ки Къырымдаки сиясий вазиет ве бир сыра меселелернен бағылы олгъаны шек-шубесизdir. Амма профессор Исмаил Керимов бу кетювде алимниң шахсий омюринен бағылы себепни коре.

Эдебиятшынас алим, Къырым Федераль университетинъ доценти, филология илимлери намзети ШЕВКЕТ ЮНУСОВ исе башкъа тахминни ортагъа сюре:

– Сиясий вазиеттен долайы Бекир Чобан-заде Къырымны терк этмеге меджбур ола. Бу хусуста чешит-тюрлю себеплер къайд этиле. Амма энъ муим себеплерден бири – уфукъта пролеткульт, вульгар социализм киби алларның пейда олмасыдыр. Бу акъынларның тарафдарлары олгъан яшлар къолларында таякъларыны саллай-саллай уфукътан келелер ве: «Мына биз эр шейни темелинден дагытырмыз, бозармыз, янъы-янъы эсерлер яратып башлармыз!», дейлер. Амма олар афсус ки ве табиий ки, Бекир Чобан-заде киби яратып оламаз эдилер. Не яптылар? Оларның къолундан миллий матбуат саифелеринде Бекир Чобан-заденинъ устюне ифтира атмакъ, къарапаламакъ кельди. Бир сыра «сучлары»нен берабер онынъ джигитликке чагырғысаныны мыскылламагъа тырышалар. Шу

акъынтынынъ корюмли векиллеринден бири Джемиль Сейдамет бу эснада зияде фааллик косьтере. Бекир Чобан-заде аньлай ки, Къырымда, бу вазиетте о, кереги киби къанат керип оламайджакъ, ильмий иши ве иджадыны илерилетмеге имкяны олмайджакъ. Азербайджан укюметининъ даветинен кете, амма Къырым, къырымтатар эдиплеринен алякъаларыны ич зыйифлатмай, тиль, эдебият мевзусындаки конференцияларда, языджылар бирлигининъ топлашувларында мытлакъа иштирак эте, чыкъышларда булуна, макъалелер яза.

Шевкет оджа Юнусов Бекир Чобан-заде акътында фикирлерини девам этерек, шуларны да къайд эте:

– Бекир Чобан-заде Маджаристан девринде бир тарафтан кучьлю бир алым ве айны заманда озюне токъ бир шаир оларакъ пишкинлишеп къайта Къырымгъа. Амма бу эки аньлам арасында насылдыр бир диссонанс олгъяны киби келе. Бир тарафтан о, тюрк дюньясынынъ келеджеги, тюрк миллетлерининъ мукъаддератыны тюшюнген фааль бир алым олса, дигер тарафтан – шириет саасында онынъ эсерлеринде тюшкюнлик дүйгүларыны козетемиз. Эдебиятта бунъа романтизм, да дейпер. Чюнки шириетиндеки дюньябакъышы илле шу романтизм талапларына пек келише.

Бойле дер экенмиз, башта онынъ «Бинъ докъуз юз он до-
къуз» шириини ургъуламагъа истер эдим.

Онда шаир:

«Бир узун джыл, соң куню сувукъ мезар...

Джанъы джыл джокъ бизлерге, бизлер Татар...» дей.

Бу сатырларны окъуркенмиз, бир эв ичинде къурулгъан ве чешит оюнджакъларнен сюсленген, безетильген нарат тереги, этрафында буюклер ве кичкенелер шенълене, ярынки куньге

умют иле бакъкъанларыны тасавур этемиз. Яни, байрам иште. Амма меним халкъым бойле байрамны корьмей, деп окюне ве буны анълатмагъа тырыша Бекир Чобан-заде. Тыпкъы шу тюшюндженеринен о, озюнинъ «Арманда бир шаир» икяесинде де пайлаша. Озы халкъынынъ такъдирини Бекир Чобан-заденинъ янында булунгъан Шевкъи Бекторе, Амди Герайбай, Умер Ипчи ве дигер шаирлер де къайгъыралар. Эр бирининъ озы усулы, озы ёлу бар. Лякин гъарип Бекир Чобан-заденинъ энди такъаты ёкъ киби корюле. Юзы алтмыш йыл уюлгъан чёплукни къалеминен эшмеге онынъ артыкъ кучю къалмагъан. Халкъы батакълыкъ ичинде санки бакъа кесильген, оны уяндырмакъ, бакъадан арслангъа чевирмек ичюн кучылю бир джавун керек, Чобан-заденинъ фикриндже. Шаир кетеджегини биле, кеткенде устюне топракъ сепильгенде джигитлер атланып мезарыны айлангъанларыны арзулай. Кетеджекте Бекир Чобан-заде озюнен берабер Ана Тилини ве Къайтармасыны алмагъа истей, – дей Шевкет Юнусов.

Джафер Сейдаметтинъ авалесинен «Миллий фирмъя»нынъ етекчилигини башлагъан Бекир Чобан-заде фирмъанынъ низамнамесине бир сыра янъылыкълар кирсете. Булардан энъ муими – къырымтатар генчлерининъ окъумасы, мытлакъа тасиль алмасы эди. Бу гъаени Бекир Чобан-заде энди Азербайджанда чалышып башлагъанда амельге кечиререк, онларнен къырымтатар генчлерини Бакудаки алий окъув юртларына кирип тасиль алмаларыны теминлей.

Къырымда совет акимиетинен берабер кельген янъы акъынларыны тарафдарлары Бекир Чобан-задени джигитликке пек чокъ дикъкъат бергенини мыскъылласалар да, Чобан-заде эм эдебий иджадында, эм сиясий фаалиетинде джигитликни огге сюре. Асылында бу мевзу онынъ deerlik бутюн шиирлеринде аксини тата.

«Къавгъа йигит осытюрир!» – ногъай деген!

«Къавгъасыз той корюльмеген»,

17.12. 1916, Будапешт

Джигит азиз болгъанда,

Мезары нур толгъанда,

Ах, табылсам, ойлансам,

Къабирин докъуз айлансам

Ах, табылсам.

27.07.1917, Будапешт

Дерти, къайгъыда, ёкъсуллыкъта,

Даим куньсиз, шай къуллыкъта,

Озъ файданъдан оталмасанъ,

Джурт савлыгъы куталмасанъ,

Джигитликте не ишинъ бар?

Дертсиз боламы, джигит татар?

Озъ-озиме. 23.12. 1917 Будапешт

Юксек тавларнынъ тёбеси думан,

Буюк йигитлернинъ тюрьбеси думан,

Думан, 1918, Будапешт

Тойларда къурулып, джигитлик эткенде

Расткеле, 8.02.1918 Будапешт

Къайгъы къуванч тоюмда. Джаланчы джокъ союмда,

Буюрсанъыз олермен. Бир джигитче олюммен,

Бир джигитче олюммен

7 март 1919. Будапешт

*Къарт чобан сёзлери, атай сёзлери,
Джигитлик джырлары, акъай сёзлери*

Кичкене сёзлер. 8 январь 1920

*О вакъытта джигитлерге айтынъыз!
Мезарымны долансынлар атларман...*

Келеджек. 7. Февраль 19209 Будапешт

*Татарлыкъюн олемиз моюн букип,
Кимсе сормай азгъана козъяш тёкюп,
Бу джашчыкълар джигитми, къартчыкъмы экен...*

17 майыс 1920. Лозан

*Джыяйым алт-усты этип джаткъан джерин,
О эски хор джигитлер кемиклерин...
Бир сарай къураджакъман.*

22 майыс 1920 Лозан

*Ялынъыз бир шейинъ – иигитлик малынъ:
Къутарса къутарыр яныкъ къавалынъ!*

Апрель 1922 Акъмесджит

*Олюмгэ айтынъыз коп эгленмесин
Джигитнинъ эмри бир, коп эглетмесин.*

Къайтарма. 1923¹

Бекир Чобан-заденинъ кырымтатар эдебиятшынастыгъына къошкъан иссеси, эдебий мирасынынъ бугунъде-бугунь Кырымда огенильмеси хусусында Кырым муэндислик-педагогика

¹ Шиирлернинъ метини «Бекир Чобан-заде. Меним языларым» (Акъмесджит, «Тарпан», 2009) китабындан алынды.

университети *Къырымтатар эдебияты ве журналистика кафедрасынынъ мудири, филология илимлери намзети НАРИМАН АБДУЛЬВААПОВ* иле субетлештиш.

– Бекир Чобан-заде – ойле бир буюк сымы, мухтешем шахыс саиби ки, онынъ аяты ве яратыджылыгъына даир эр бир факт, кучюк биле олса, дикъкъатны чеке. Шуны къайд этмели ки, онынъ фаалиети, такъдириnen багълы пек чокъ тартышмалы меселелер, даа соңунадже огенильмеген вакъиалар бар. Онынъ ичюн ортагъа чыкъкъан эр бир тарихий менбанынъ эмиети буюктir. Бу эснада дөгъмуш къардашы Зулейха Чобан-заденинъ хатырлавларыны къайд этмелимиз. Асылында, Зулейха ханымнынъ такъдириnde де халкъынынъ такъдири аксиини тапты. О, агъасындан он бир яш кучюк эди. 1904 сенеси Къарасувбазарда дөгъып, 1985 йылды сюргүн этильдиги Озъбекистаннынъ Андижан шеэринде вефат этти. Къорантасы, агъасы ве озюнинъ такъдири акъкъында хатырлавларыны 1970-нджи йылларда арап элиф-бесинде язып башлагъан. Беш дефтер. Олюминден эвель бу дефтерлерни талебеси Гульшен Ибадуллаевагъа васиет эткен. Гульшен ханым да оларны отуз йылдан зияде козь бебеги киби сакълап, бизге кетирип берди.

Бу хатырлавларда пек муим фактлар ортагъа чыкъты. Башта бир сюляленинъ тарихыны тафсилятлы бир шекильде яза. Ве табиий ки, агъасынен багълы бир сырға тартышмаларгъа соң нокъта къоя.

Бекир Чобан-заденинъ тюркология илимине къошкъан ис-сеси соң дередже къыйметлидир. Мен исе онынъ къырымтатар эдебиятшынастыгъы саасында япъан хызметлерини де айрыджа аньмакъ истер эдим. «Соң девир къырымтатар эдебияты» марузасында токъталмакъ истейим. Асылында бу маруза башта

Акъмесджитте Кантарная – шимдики Чехов сокъагындаки 20-нджи эвде кечирильген бир топлашувда сесленидирильген эди. Бина эдебият авескярларыненрыкъма-рыкъ толгъан. Бекир Чобан-заде бир сааттен зияде девам эткен чыкъышы вакътында къырымтатар эдебиятынынъ тарихы, эсас далларыны танытып, эсасен 1920 сенелери яни соң девир эдебиятыны талиль эте. Ве эр бир языджынынъ иджадында токъталыр экен, тюрк эдебиятында, умумен дюнья эдлебиятындан мисаллер кетире, мукъаеселер япаракъ бу ишке пек джиддий янашкъаны онынъ Авропа университетлеринде мукеммел тасиль алғаныны косьтере. Ич шубесиз, бу чалышма о девирде япылгъан энъ муим чалышма эди. О заман Бекир Чобан-заде севиесине котерильген алим бизде ёкъ эди. Бир чокъ генч эдиплерниң нукъсанлары, хаталары устюнде токъталгъаны файдалы олгъандыр.

Айрыджа китап шекилинде басылгъан бу маруза садедже эдебият тарихына бағышланған бир чыкъыш дегиль де, ичинде пек муим эдебият назариесине даир билгилер, тенкъидий фикирлер бар эди. Мезкюр макъаленинъ 100 йыл эвель язылғанына бакъмадан бугунь де пек актуальдир.

Бекир Чобан-заде буюк бир шаирdir, къырымтатар эдебияты 800 йыллыкъ тарих саибидир, амма Чобан-задеден устюн шаир олмады. Шимди бизим элимизде онынъ къалемине айт олгъаны-оладжагъы 75-80 шири, поэмасы бар. Ве бу эсерлер 800 йыллыкъ эдебияттымызнынъ энъ-энъ муим парчасыдыр. Не джеэттен? Къырымтатарынынъ бутюн дерптлерини, проблемлерини, комплекслерини психологик джеэттен энъ гузель ачыкълагъан Бекир Чобан-задедир. Бедиий джеэттен бу керчек шириеттир.

Бекир Чобан-заденинъ эдебий мирасы – къырымтатарыны танымакъ ичюн энъ гузель менбадыр, – битире сёзюни Нариман

Абдульваапов. Къырымтатарыны танымагъа-бильмеге истеген четэлли алым, тедкъикъатчылар Бекир Чобан-заденинъ миранына текрар-текрар мураджаат этелер. Амма теэссиюф ки, Къырымда къырымтатарларның көндиси озы эвляждының тақъдири, фаалиети, ильмий ве эдебий вариетине етерли севиеде эмиет бермей, – пайлаша кедерли фикирлеринен Нариман оджа.

Бекир Чобан-заденинъ излерини къыдырып булундыгъымыз Азербайджан, Озъбекистан, Маджаристан ве Тюркиеде Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалиети, яратыджылыгъы мевзусында онларнен диссертациялар язылып къорчаланыркен, юзълернен китаплар, макъалелер дердж олуныркен, университетлерде онынъ адыны ташыгъан ильмий лабораториялар чалышыркен, университет музейлеринде алымге айт весикъа ве ресимлер сергилениркен Къырымда буларның ондан бири биле япылмагъаныны буюк бир теэссиюф иле къайд этмеге меджбурмыз.

Иште, Бекир Чобан-заденинъ излерини къыдырув ишимизге шимдилик (чунки бу ишни мытлакъа девам эттиремек ниетинде-миз) екюн чекерек, шуны къайд этмелимиз ки, догъганынынъ 130-нджы йылында, ильмий фаалиетини башлагъанынынъ юзюндже йылында, эдебий иджаткярлыгъынынъ юзы он эки-юзы он бешинджи йылында Чобан-заде омюри ве фаалиетининъ тедкъикъине бутюн анълы омюрини багъышлап кельмекте олгъан сайгылы Адиль муллым Бабаев «алимнинъ мирасы ве иджадынынъ ондан бири биле даа ограйильмәди» дегенде не къадар акълы олгъанынынъ шааты олдыкъ.

Амма кене де Бекир Чобан-заденинъ 1919, Къануни-эввель (декабрь) 25 куню Будапештте яздыгъы: **«Меним языларым ич бир шей косътермесе, къырылгъан, чайпалгъан, бельки бугунъ, ярын олип, джокъ болып кетеджек къырымта-**

тарны, онынъ минлерини, къусурларыны, кедерлерини, къайгъыларыны бек яхши косътере: бир кунь келип тарих Къырымман огърашса, къырымтатар къырымтатарны къыдырса, меним языларым ортагъа чыгъар. Эгер булай болмаса да заары джокъ... Къырымтатарынынъ бу къадар байрагъы, шаны, топрагъы гъайып болды, барсын, меним де бир къач юкъусыз кещем, думанлы кедерли кунюм джойтулсын... Магъа бу сатырларны язгъандаки леззет, онъгъянлыкъ джетишир... Татар тили, ич кимсе айтмаса да, магъа кене буюк, кене темли, кене изъги... Чюнки онда меним джигит халкъымнынъ бинълердже джыллыкъ къайгъылары, къайгъылы джигит сеси бар...» сёзлерини тильге алып, Буюк алимимизнинъ язылары мытлақъа ортагъа чыкъаджагъына умюдимиз ёкъ дегилъ.

Бу умютни озюнинъ шииринде Бекир Чобан-заденинъ фаалиети ве омюрининъ огредильмесине омюри бою хызмет эткен Исмаил Отар ифаде этти:

БЕКИР СЫДКЪЫ ЧОБАН-ЗАДЕГЕ

Къайды болсанъ эй Чобан, энди бираз раатлан...

Уяттынъ хеп язынъман, халкъкъа болды коп файданъ.

Нелер болды сенден сонъ: Халкъымызынъ сюрьдилер,

Чогъу ольди ёлларда, яман къыргъын корьдилер.

Тавлы, ташлы Къырымынъ озъ халкъыны къыдырды

Топракъ джатны таныды, махсулуну аз берди.

Даллар саркъты, мейва ёкъ, ачмаз болды чечеклер

Япракълар хеп тёкюльди, джоюлды, къуш, боджеклер.

Сенинъ сюйген яхши тиль, унутылды, джойтулды

Аевыр куньлер яшалды. Соң бирликте къайтылды
 Бир къаң джигит чыкъты да козъге алып олюмни
 Халкъман биргэ таптылар Къырымгъа кочь ёлуны
 Бала, чағъа, хаста, къарт, янъы баштан юрт ясай
 Коп оғыраша, тырыша, лякин юртунда яшай.
 Окъувман чалышманынъ биле энди къыйметин
 Эски буюклернинъ айтып турғъан икметин.
 Тавлар, ташлар, топракълар куле баштай суончтен
 Къырымгъа неше кельди, озъ халкъы ерлешкенден.
 Танъ агъара башлады, бир арагъа кельген соң
 Бир кунь кунеш там парлар,
 бутюн бирлик болғъан соң.

Мына энди коресинъ, Джуртумызды бунджа халкъ,
 Сени билъген, билъмеген, истий хеп сени анъмакъ
 Сени бир даа яшатсакъ коюнъде, озъ уюнъде
 Биз де энди болурдыкъ онъгъанлыкълар ичинде
 Мезарынъ да, къабиринъ де, билесинъ, ичимизде
 Рухунъ бизмен барабар, хатыранъ къальбимизде!

Торонто, 14 касым, 1995

Къарасувбазар, Баку, Истанбул, Къоджаэли, Анкара, Ташкент,
 Фергъана, Будапешт, Полтава, Акъмесджит.

2022-23 сс.

МУНДЕРИДЖЕ

Кириш сёз	3
Бекир Чобан-заденинъ излеринден	7
Азербайджан	11
Баку	11
1-нджи тюркологик къурултай кечирильген илим сарайы	21
Ичеришехирдеки Кырым	32
Азербайджан республикасы Миллий архив идаресинде	58
Бекир Чобан-заде сокъагъында корюшувлер	61
Бекир Чобан-заде эвининъ янында дуйгъуларым	63
Наргин адасындан соңсузлыкъыя	65
Тюркие	78
Истанбул	78
Галатасарай лицейинде	80
Озъбекистан	89
Фергъана	98
Маджаристан	102
Кырым	111
Исмаил Гаспринский Бекир Чобан-заденинъ адыны «Терджиман»да анъмасы	111
Къарасувбазар	113
Акъмесджит	127

Зера БЕКИРОВА

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕНИНЪ ИЗЛЕРИНДЕН

Муаррир Эльмаз Юнусова
Дизайн и вёрстка: Зера Аким

*Подписано в печать 23.02.2023
Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура Arial.
Тираж 200 экз.*

*Отпечатано
в типографии «Салта»:
г. Симферополь, ул. Коммунальная/пер. Промежуточный, 24/3
www.saltaprint.com*